श्रीविश्वेश्वरपण्डितकृता

आर्यासप्तशती ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गौरीकुचानुबिम्बितमात्मीयविषाणमुपचर्ण्य ।
कर्षन्बालमृणालभ्रान्त्या द्वैमातुरः पातु ॥ १ ॥

शब्दार्थरूपकमशेषमिमं प्रपञ्चं
यस्यावदच्छ्रुतिशिरो विबुधा ! विवर्तम् ॥
तत्किञ्चिदक्षरमनन्यपरप्रकाशं
संवित्प्रमोदमयमाकलयामहेऽन्तः ॥ १ ॥
अज्ञानगाढतिमिरक्षतिभास्करेषु
विद्यावलीवितरणात्रिदशद्रुमेषु ॥
लक्ष्मीधरस्य विदुषश्चरणारविन्दा-
दुत्तस्थिषत्सु नतयो रजसां कणेषु ॥ २ ॥

विद्वज्जनविनोदाय बालधीवृद्धिसिद्धये ॥
व्याख्यात्यार्यासप्तशतीं सम्यग्विश्वेश्वरो निजाम् ॥ ३ ॥

तत्र—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यःपरनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥"

इत्यालङ्कारिकवचनादनेकविधस्वपरनिष्ठफलजनकतयार्यासप्तशतीमारिप्सुः प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितवितानोपशमसम- ...या सर्वसिद्धानुभावस्य भगवतो हेरम्बस्यानुसन्धानरूपं कृतं

मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमुपनिबध्नाति—गौरीति । अत्र "कः खा । यश्च लक्ष्मीं वितरति" इति भामहवचनादादौ गकारः शुभफलः तगणस्य तूदासीनत्वेऽपि—

"देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।
ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्गणतो लिपितोऽपि च ॥"

इति वचनाद्गौरीपदस्यादौ प्रयोगान्न दोषः । प्रतिबिम्बितविषाणे मृणालभ्रान्तिसत्त्वेऽपि तदनर्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यनुत्पत्तेस्तदाकर्षणं गजमुखत्वेनोपपद्यते । अत्र बाल्यावच्छिन्नस्य तस्य वर्णनीयतया भ्रान्तिकथनं नापकर्षमावहति । तत्स्वभाववर्णनपर्यवसानात् । अत एव प्राचीना अप्यवर्णयन्—

"दर्पाद्दन्तविदारितेश्वरगिरिप्रान्तावनीरन्ध्रतः
पत्युः कुण्डलिनां फणामणिमहस्तोमे समुत्तस्थुषि ।
रत्नस्तम्भ इति भ्रमेण करटं कण्डूयितुं वाञ्छतो
हेरम्बस्य जयन्ति कूणितदृशो मूर्ध्नो मुधाधूतयः ॥"

किंचानेन तस्य ब्रह्मरूपतयाऽविद्यासम्बन्धेन जगदाकारस्या विवर्तोऽपि सूच्यते । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इत्यादौ तस्या ब्रह्मसम्बन्धश्रवणात् । अनुबिम्बितमित्यनेन पार्वत्याः स्तनयोर्निर्मलत्वसूचनम् । स्वमुखस्थ एव दन्ते विशेषदर्शनसत्त्वेन मृणालभ्रमो न सम्भवतीत्यतो गौरीत्यादि । बालकतया तत्सन्निधानस्य सार्वदिकत्वात् । अनेन कुचयोः कमलमुकुलाकारत्वमप्याक्षिप्यते । तत्सन्निधिना विषाणे तत्सहचरमृणालभ्रमोपपत्तेः । अत्र देवताविषयकभावध्वनिः । तत्र भ्रान्तिमतो ऽनुगुणत्वम् । जगन्मातृक्रोडक्रोडनादिना तदुत्कर्षाक्षेपात् । तत्स्वरूपं चास्मत्कृतालङ्कारकौस्तुभे यथा—

"तद्भाववति मतिस्तत्प्रकारिका भ्रान्तिमान् भवति" ॥१॥

इदानीं "शब्दस्वरूपमखिलं धत्ते शर्वस्य वल्लभा ।

अर्थस्वरूपमखिलं धत्ते बालेन्दुशेखरः ॥" इतिवायुपुराणात् "अर्थः शम्भुः शिवा वाणी" इतिलिङ्गपुराणाच्च शब्दार्थोभयरूपं काव्ये तदुभयोपपत्तये तावेवानुसन्दधाति ।

लङ्कापतिभुजवल्लीवेष्टितमवलोक्य कैलासम् ।
स्मृतकालीबाहुलतावलयितनिजविग्रहः शिवो जयति

लङ्केति । अत्र वेष्टनं कैलासोद्धरणकालीनं बोध्यम् । राक्षसानां श्यामवर्णतया औत्सर्गिकतया तल्लाभः तेन कालीभुजसाम्यम् । कैलासशिवयोः श्वैत्यात्साम्यम् । अत्र स्मरणकालीनो विप्रलम्भः तद्विषयभूतश्च सम्भोगो द्योत्यते । तयोरत्र वर्णनीयत्वात् । निजपदेन शिवग्रहणम् । तद्विशेषणघटकपदान्तर्गत्वात् । अन्यस्य तदुद्धरणसामर्थ्याभावात् लङ्कापतीति । कुबेरात्त्वदादानादिव्यञ्जनेन तदुत्कर्षाक्षेपः । तादृशेनाप्यारमाश्रयोन्मूलनारम्भेऽनाकुलत्वादनुभावातिशयः । यस्य यः स्वभावः स सर्वावस्थासु तमेवाश्रयत इति शिवपदसहकारेण सुखाधीनत्वोक्त्या व्यज्यते । एतेन महतां सर्वमपीष्टावहमेव भवतीति द्योतितम् । शिवस्यापि तादृशावस्थास्मरणेनैव सर्वोत्कर्षवर्णनेन शृङ्गारस्यान्यातिशयो व्यङ्ग्यः ॥ २ ॥

शिवयोः सम्बन्धवत्तया नित्यसम्बन्धत्वस्याभिप्रायेण सहजतः सम्बन्धमुक्त्वा शक्तिग्रहाद्यभावांशेन तदवान्तरसम्बन्धग्रहं सूचयन्स्तौति द्वाभ्याम् ।

वृषकेतनस्य हृदये वरणस्रग्जयति गिरिभुवा निहिता ।
कुण्डलनेवानङ्गप्रतिकूलाशेषवृत्तीनाम् ॥ ३ ॥

हृदयपदेन चित्तवक्षसोरैक्यारोपः । वरणं तस्य भर्तृत्वा-

भ्युपगमसूचकव्यापारः । स्वयंवरे तद्वरणमितिकथा लिङ्गपुराणे । कुण्डलना प्रत्याख्यानसूचनरेखाविशेषः । तस्य पूर्वं कामप्रतिकूलत्वलाभाय—अनङ्गेति । तद्देहनाशस्य भगवता कृतत्वात् । एतेन तदुत्तरं तस्य कामपारवश्यसूचनम् । अशेषपदेन तस्य कादाचित्कत्वनिरासः । अत्र वृषकेतनपदेन कुत्रचित् ग्रामीणे कस्याश्चिदुत्तमनायिकाया अनुरागवृत्तान्तप्रतीतेः समासोक्तिः । तथाच प्रेम्णो बाह्यानपेक्षत्वरूपवस्तुव्यञ्जनमित्यलङ्कारेण वस्तुध्वनिः । वृषपदस्य धर्मवाचकतया तत्प्रधानस्य वरणीयत्वप्रतीत्या च पुण्यवतस्त्वेव नायिका अनुरज्यन्तीति व्यज्यते ॥ ३ ॥

हैमवतीकरशाखामिलितकरो नीललोहितो जयति ॥
स्थाणुरपि भासमानः पल्लवितुं कृतसमारम्भः ॥ ४ ॥

"अङ्गुलयः करशाखाः स्युः" इत्यमरः । पाणिग्रहणकालीनमेतत् । तत्र द्वयोः पाणियोगविधानेऽपि गौर्या भयेन हस्तसङ्कोचादङ्गुलीमात्रमेव संयुज्यत इति व्यञ्जयितुं करशाखेति । स्थाणुः शाखादिरहितो वृक्षस्कन्धः । एकपदोपादानमूलकाभेदाध्यवसायेन अङ्गुलीकरसंयोगजन्यशिवतत्संयोगेन पल्लवितत्वोत्प्रेक्षा । अथ च स्थाणुः सर्वविकाररहितोऽपि नायिकाकरग्रहणेन पल्लवितुं कामुकीभवितुमारब्ध इत्यर्थः । एतेन कामस्य सर्वविक्षोभकत्वसूचनम् । यदाह—

"अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसावृतेषु
विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरेऽपि ।
सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा
मा लज्जया तव कथञ्चिदपन्हुतिर्भूत्" ॥ ४ ॥

"आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पश्चात्पुंसस्तदिङ्गितैः" । इति साम्प्रदायिकोक्त्या नायिकारागस्य प्रथमं वर्णनीयतया तथैव परामृशति—

चुम्बितमन्मथशासनललाटनयना गिरीन्द्रजा जयति ।
रतिरिव वैरावेशात्तदभिगलितुमभिमुखीभूता ॥ ५ ॥

मन्मथशासनः(कामनाशनः) । पाकशासनादौ शास्तेर्हिंसार्थदर्शनात् । एतेन तस्य कामनाशनत्वोक्त्या तत्साधनीभूतनयनस्य रत्या सह वैरबीजमुक्तम् । ललाटनयनेनैव कामस्य दाहात्तदभिगरणप्रवृत्तरतितादात्म्योत्प्रेक्षा । तदिति ललाटनयनमित्यर्थः । अत्र शिवस्यैव गौर्यनुरागविषयतया रतिवैरस्य च नेत्रमात्रविषयकतया विवक्षितत्वात् भिन्नविषयतया विरोधाभावात् तस्यां रतितादात्म्यारोपो नानुपपन्न इति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥

इदानीं शिवस्य तमाह—

शर्वाधरमालिन्यान्मालिन्या विजयते हसितम् ।
शर्वाणीवदनाम्बुजविनिगूहनचन्द्रिकायमाणं तत् ॥६॥

हासहेतुभूतगौरीनयनचुम्बनानुमापकतया मालिन्यादिति पञ्चमी । "स्वारीशतम्"इत्यादिभाष्यप्रयोगबलेन गुणेन सह षष्ठीसमासनिषेधस्यानित्यत्वावगमादधरस्य मालिन्यमिति समासः । मालिन्याः पार्वतीसख्या इत्यर्थः । तदीयहसितेन मालिन्यहेतुकस्वनयनचुम्बनज्ञानमनुमाय लज्जया मुखगोपनमित्यर्थकमुत्तरार्द्धम् । वदनाम्बुजेत्युपमामूलिका हासस्य चन्द्रिकोपमेति परम्परितोपमा ॥ ६ ॥

तयोः परिरम्भं सूचयन्नाह—

अनुभूतमन्दराचलपरिणाहो यज्ञसूत्रमीशस्य ॥
वासुकिरुमाकुचद्वयपरिमण्डलविस्मितः पातु ॥ ७ ॥

यदपेक्षया कुचोत्कर्षस्तदनभिज्ञस्योत्कर्षज्ञानासम्भवादाह-अनुभूतेत्यादि। साक्षात्कारपरमनुभवपदम्। अमृतमथनप्रकरणे-"मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम्" इतिपुराणोक्तेः। तथाप्युत्कर्षाश्रयज्ञानरहितस्य तन्न स्यादित्यत आह—यज्ञेत्यादि तथाच कुचपरिमाणज्ञानमनुपपन्नमिति भावः। परिमण्डलं परिणाहः। एतादृशस्य रक्षायां सामर्थ्यादितिभावः॥ ७॥

तयोः सुरतान्तावस्थां द्योतयन्स्तौति—

देवासुरकृतमन्दरकर्षणशिथिलीकृताखिलावयवः ॥
वासुकिरचलेन्द्रसुतानिःश्वासास्वादतुन्दिलो जयति॥८॥

पूर्वार्द्धेन श्रमहेतुकथनम्। आकर्षणाल्पत्ववारणाय देवासुरेति। तत्प्रयुक्तेन मनुष्यादिना कर्षणे कृते तथा घर्षणाभावात् कृतेति। कर्षणीयद्रव्यस्य मृदुत्वे पीडाविशेषाभावात् मन्दरेति। संयोगमात्रवारणाय कर्षणेति। पूर्ववदेवात्र निःश्वासास्वादनोपपत्तिः। सर्पाणामनिलाशनतया तदीयनिःश्वासरसनेन तस्य श्रमनाश उचित इतिभावः। एतेन महदाश्रयस्यानर्थोपशामकत्वव्यञ्जनम्। अत्रायमर्थः। वासुकिपदेन कश्चिद्योगी बोध्यते। विशेषणसामर्थ्यात्स जयति। आत्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्वातिशयितत्वात्। स प्रथमं कीदृशः। देवासुरपदेन नानाविधयोनिसूचनम्। कृतशब्देन कर्मग्रहणं तदेव मन्दरोऽद्रिरतिगुरुत्वात्। नानायोनिषु कर्महेतुकं यत्कर्षणं संसरणम्।

"आहारा विविधा भुक्ताः पीता नानाविधाः स्तनाः" इतिश्रुतेः । तेन शिथिलीकृतचित्तः निर्विण्ण इतियावत् । तदाह श्रुतिः-- "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" । इति । अचल एकरूपो विकाररहित इन्द्र आत्मा तं सौति ज्ञानविषयं जनयतीति सुत् । षु प्रसवैश्वर्ययोरित्यस्य क्विपि रूपम् । अचलेन्द्रस्य सुदिति कर्मषष्ठ्या समासः । तादृशेन ब्रह्मज्ञेन गुरुणेत्यर्थः । हेतौ तृतीया । "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" इतिश्रुतेः । निःश्वास आत्मा । "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र" इतिश्रुतेः । तस्यास्वादेन ज्ञानेन तृप्त इति दिक् ॥ ८ ॥

द्वाभ्यां मन्दरविहारोद्भावनेन स्तौति ।

धूर्जटिकलेवररुचिज्योत्स्नाविशदप्रदेशगतम् ।
मन्दरमालोक्य पयोनिधिमथनस्मरणमहिपतेः पातु ॥९॥

भगवदङ्गप्रभाप्रवाहेण मन्दरगिरेः सर्वतो व्याप्तत्वात्क्षीरोदधिमध्यगतमिव मन्दरमुत्क्षिप्य समुद्रमन्थनं स्मृतमित्यर्थः । स्मरणालङ्कारः । तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे—

"सदृशज्ञानोद्बोधितसंस्कारभवा मतिः स्मरणम्" । इति ।

रुचौ ज्योत्स्नारूपकेण श्वैत्यसूचनम् ॥ ९ ॥

मन्दरविहारिणि हरे गौरीलावण्यरूपणरतानाम् ॥
दृष्टश्रीरूपाणां वनदेवीनां जयन्ति दृग्भङ्गाः ॥ १० ॥

तस्याः केवलाया गमनानौचित्यात् मन्दरेत्यादि । दर्शनमात्रार्थगमने एकाकिनोऽपि गमनसम्भवाचद्वारणाय विहारिणीति । रूपणं तारतम्यपरिच्छेदः । उत्कर्षावधिज्ञानाय दृष्टेत्यादि । मन्दरेण मथितादब्धेः श्रीसमुत्पत्तेस्तासां तद्दर्शनोप-

पत्तिः । वनदेवीनां वनाधिष्ठातृदेवतानामित्यर्थः ॥ १० ॥

सम्भावितविजातीयविघ्ननिरासाय स्कन्दमनुसन्दधाति ।

ग्रैवेयकहरिनखरजभ्रमविषयो हरकिरीटखण्डेन्दुः ॥
तारकराजमतेरिव तारकारिपुणा हृतो जयति ॥ ११ ॥

बालानां ग्रीवाभूषायां सिंहनखा अपि ग्रथ्यन्ते । स्वकीयकण्ठाभरणस्थसिंहनखभ्रान्त्या भगवता स्कन्देन हरशिरश्चन्द्रकला समाकृष्टा । तत्र हेतुरुत्तरार्द्धेनोत्प्रेक्ष्यते । इन्दुर्हि तारका-राजो नक्षत्रपतित्वात् स्कन्दस्तु तारकरिपुस्तद्धन्तृत्वात् । अतस्तारकराजोऽयमिति ज्ञानादिव हृत इत्यर्थः । तारकराजेति-कर्मधारयः षष्ठीसमासो वा द्वितीयार्थे कार्यः । आद्ये वैरिसम्बन्धित्वादन्त्ये वैरिस्वरूपत्वाच्च हरणोपपत्तिः । अत्र विशेषणतया स्कन्दसङ्कीर्तनं विशेष्यतया तु चन्द्रस्य । तत्र भरतः—

"चन्द्रसङ्कीर्त्तनं यत्र तदधीनो रसो मतः ॥
स्फीते चन्द्रमसि स्फीता रसश्रीरिति भालुकिः ॥"

अनेन महात्मनां यो विरोधविषयस्तत्समनाम्नामपि भयं भवतीति व्यञ्जितम् ॥ ११ ॥

शिवसम्बन्धेनैवाह—

भालविलोचनदहनज्वालाभिर्मन्मथे समालीढे ॥
कुसुमितकिंशुककाननगत इति सुरभेर्भ्रमो जयति ॥ १२ ॥

भालस्य विलोचनमिति समासे भाले शिवसम्बन्धित्वज्ञान-मौचित्यादेव । बहुव्रीहौ तु दहनस्य भालसम्बन्धित्वम् । तस्माद्युच्यते दहनार्चिषां पुष्पितपलाशसादृश्याद्वसन्तस्य तथाविधा भ्रान्तिः । अन्यदा तस्य तत्रावस्थानसहचारस्य गृहीतत्वात् । कामस्य दाहेऽपि सामर्थ्यानपायात्तस्य तत्कथनं नानुचितमितिज्ञेयम् । तदु-

क्तम्—

"कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ॥
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥" इति ।

एतेन रागगृहीताः कार्यनाशेऽपि तदाशां न त्यजन्तीति सूचितम् ॥ १२ ॥

वसन्तस्यान्यापेक्षयोद्दीपकत्वविशेषं सूचयन्नाह—

तुहिनमहीधरदुहितरि महिततमग्रहिलभावसहितायाम्
अतिसौरभस्य कुसुमामोदिन्या सुमनसः प्रकाश्यन्ते १३

महिततमः=दीर्घतमसमयमभिव्याप्य कर्तुमिष्यमाणः। ग्रहिलभावः=मानः। वसन्तबुद्ध्या समुद्दीपितमदना अनुनयोत्तरमेव मानं त्यजत्वित्यभिप्रायेणोक्तम्। असमय एव रसालकुसुमानि प्रकाश्यन्ते स्वप्रभावादितिभावः कुसुमामोदिनीति हिमाद्रेरधिष्ठात्र्या देवतायाः संज्ञा। तथाच मत्स्यपुराणे देवीं प्रति तदुक्तिः—

"कुसुमामोदिनीं नाम वनस्यात्यधिदेवताम् ।" इति ।

अतिसौरभस्य सम्बन्धिनः सुमनस एव भवन्तीति सौन्दर्यातिशयवतां मानदैर्घ्यमयुक्तमिति व्यज्यते। एतेन सखीनां मानत्याग एव प्रवृत्तिर्युक्ता न तु तन्निर्बन्धे सखीकार्यप्रतिकूलत्वादिति सूचितम् ॥ १३ ॥

इदानीं प्रकृतकाव्यस्य शृङ्गारपरतया "शृङ्गारो विष्णुदैवतः" इति भरतवचनादौचित्येन नारायणकीर्तनमयं मङ्गलमारभते ।

"नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरनपायिनी ।"

इतिविष्णुपुराणात्तत्सहचरितत्वेन कीर्तयितुं क्रमेणाह—

मन्दरकोटिविमर्दोत्तेजितकेयूरमणिरुचिव्रातः ॥
श्रीपरिरम्भोपनतेर्हरिभुजयोर्जयति हास इव ॥ १४ ॥

अमृतमन्थनार्थं मन्दरस्योत्तोलनसमये तच्छिखरसङ्घट्टने उत्तेजिता अधिकतेजस्काः कृता ये केयूरसम्बन्धिमणयः तत्प्रभासमूहः सन्निहितलक्ष्मीपरिष्वङ्गसम्भावनाजन्यसुखहेतुकहास तादात्म्येनोत्प्रेक्ष्यते । परिरम्भस्य बाहुसाध्यत्वाद्धासादि तन्निष्ठमेव निर्दिष्टम् । एतेनेष्टप्राप्तिपूर्वमेव मनःसमुल्लासो भवतीति सूचितम् ॥ १४ ॥

तत्प्रसङ्गादाह—

सम्पश्यतां प्रतिकृतिं लक्ष्म्याः पयसि द्वितीयतदुदयस भ्रान्त्या तस्यास्तथाभिनिवेशो जयति दैत्यानाम्॥१

जले लक्ष्मीप्रतिबिम्बं दृष्ट्वा तस्य सर्वसाम्येन द्वितीयलक्ष्मी रप्युद्भवतीतिभ्रमेण तामेव वयं ग्रहीष्याम इत्यभिप्रायेण परमार्थलक्ष्म्यां तादृगभिनिवेशो न कृत इत्यर्थः । तस्योत्कर्षश्च तत्सङ्गमकारणत्वेनेति ध्येयम् । तदुदयस्य भ्रान्त्येत्यन्वयः । एतेन दैत्यानां तत्प्रतिबन्धकरणानभिमुखत्वेन तदनुसन्धानस्य विघ्ननिवर्तकत्वसूचनम् । यदुक्तम्—

"तथा न ते माधव ! तावकाः क्वचिद्
भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः ।
त्वयाभिगुप्ता विचरन्ति निर्भया
विनायकानीकपमूर्द्धसु प्रभो !॥ इति। (भागवते स्कं० १० अ० २ श्लो० ३३)॥ १५

तदनुरागं कीर्त्तयन्नाह—

भूयोविसारिदीधितिकन्दलितः कौस्तुभो हृदि मुरारेः। दक्षिणविलोचनातपवारणमिव जयति पद्मायाः ॥१६॥

भूयस्त्वं विसारित्वं च दीधितिविशेषणम्। कन्दलित इति प्रभामण्डलेन तस्य महत्त्वसूचनम् । विलोचने दक्षिणेतिविशेषणेन

तस्य सूर्यमयत्वं व्यज्यते। लक्ष्म्याः परमसुकुमारतया सूर्य-निदाघसहनसामर्थ्यविरहेण तद्वारणाय छत्रमिव भाति। तस्या अपि हृदयस्थितत्वादित्यर्थः॥ १६॥

पुनरपि कौस्तुभमनुसन्दधाति—

जयति हृदये मधुभिदः कौस्तुभमणिरविरतं लग्नः॥
योषिद्रूपे मग्नं दक्षिणमिव धूर्जटेश्चक्षुः॥ १७॥

योषिद्रूपे=कैटभीशरीरे। दक्षिणेतिसूर्यात्मकत्वसूचनम्। तत्र किल शिवस्यात्यन्तमनुरागो वृत्त इति पुराणविदः। एवं च तदानीं यद्दक्षिणं चक्षुस्तदीयहृदये लग्नं तत्सर्वदा तत्रैव स्थित-मिति सम्भाव्यते। एतेन मायास्त्रियोऽपि शिवमोहनक्षमतायां वास्तवीनां तासां जनान्तरविक्षोभणे का वार्तेति द्योतितम्॥१७॥

सम्भोगं ध्वनयन्नाह—

व्रीडितया प्रियनयने वामेऽपि तिरोहिते लक्ष्म्या॥
कौस्तुभमिषेण नाभीपद्मविमुद्रोद्यतो विधुर्जयति॥१८॥

अनावृतस्वाङ्गदर्शननिबाधनया(१) लज्जया भगवतो वामे नयने तिरोहिते सति चन्द्रस्यान्तर्धाने जाते नाभिकमलस्य सङ्कोचाभावेन विकासापत्तौ तदन्तर्गतहिरण्यगर्भदर्शनशङ्कया कौस्तुभव्याजं कृत्वा तन्निमीलनार्थं चन्द्रः प्रवृत्त इत्युत्प्रेक्षा। अपिशब्दो दक्षिणनयनपिधानसमुच्चयार्थः। तस्य प्रकृतानुपयोगान्न साक्षादुक्तिः। कौस्तुभस्य श्वेतवर्णत्वे प्रमाणं च नैषधभावप्रदीपे "हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनम्" इत्यादिश्लोकव्याख्यानावसरे प्रदर्शितमस्माभिः॥ १८॥

---

(१) निदानया इति पाठो भवेत्।

प्राधान्येन रमां स्तौति—

कौस्तुभदीधितिधारापटलान्तरगा हरेर्हृदि गतापि ॥
अनुभूयमानदुग्धोदधिवाससुखा रमा जयति ॥१९॥

धारा सर्वतोमुखत्वादविच्छेदाच्च । समुद्र एव गमने तत्सौलभ्यादाह—हरेरिति । तत्रस्थयापि तत्स्मरणसम्भवादाह—अनुभूयमानेति । साक्षात्क्रियमाणेत्यर्थः । अत्र हरिहृदयावस्थानेनैव पयोनिधिवाससिद्धेरेककरणेन कार्यान्तरसिद्धिरिति विशेषालङ्कारः । एवमेकस्या एव पद्मायाः युगपदुभयवृत्त्युक्तिरूपोऽपि विशेषभेदः । तदुक्तमलङ्कारकौस्तुभे—

"स्थितिराधाराभावे वृत्तिरनेकत्र युगपदेकस्य ।
एककरणेन दुष्करकार्यान्तरसिद्धिरिति विशेषः" इति ।॥१९

कूर्मावतारं स्तौति—

आसादितकमलातनुसंयोगकमन्दरान्वयेनेव ॥
सुखमामीलितनयनो जयति हरिः कच्छपाकारः ॥२०॥

प्राप्तः कमलातनुसंयोगो येनेति मन्दरविशेषणम् । समासान्तः कप् । अन्वयोऽप्यत्र संयोगरूपः । कूर्मोपरि मन्दरं निधाय समुद्रो मथित इति पुराणवार्ता । तत्र मन्दरघर्षणसुखं तन्निमीलने हेतुः । तस्य श्रीसंयुक्तमन्दरसंयोगजसुखेन सम्भावनमिति हेतूत्प्रेक्षा । तया कविप्रौढोक्तिसिद्धालङ्कारेण प्रियजनस्य परम्परासंयोगोऽपि सुखं जनयतीति वस्तुध्वनिः ॥ २० ॥

परशुराममेकेन स्तौति—

अमलेऽनुबिम्बितोऽङ्के परस्वधो जयति जामदग्न्यस्य ॥
सधारिश्चन्निव सम्प्रहितः क्रोधेन क्षत्रियासुतत्वभुवा ॥२१॥

प्रतिबिम्बोपपत्तये 'अमले' इत्यङ्गविशेषणम् । स्वपदं जामद-

न्यपरम् । क्षत्रत्वजातेः क्षत्रियायां दृष्टोत्पन्नव्यक्तावेव वृत्तेर्मुख्यक्षत्रियत्वाभावेऽपि क्षत्रियासुतत्वांशमादाय तत्सम्भावनया तदवच्छेदेनैव क्रोधवलात्स्वतनावपि परशुः प्रयुक्त इत्युत्प्रेक्षा। एतेन महात्मनां यो यादृशतया परिगृहीतस्तदवच्छिन्ने स्वकीयेऽपि तदुचितव्यापारो भवतीति सूचितम् ॥ २१ ॥

एकेन श्रीराममनुसन्धत्ते—

सीतासीमन्तमणिं कौस्तुभमिव वक्षसा बिभ्रत् ॥
प्राग्जन्मस्मरणादिव रामोऽन्तर्मानसो जयति ॥ २२ ॥

"दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यादुत्क उन्मनाः।" इत्यमरः। हनुमता प्रत्यभिज्ञानत्वेन लङ्कायाः समानीतं सीताप्रहितं रत्नं हृदि निधाय तेन तस्य बाह्यविषयनिवृत्तिर्जाता। तत्र कौस्तुभसदृशमणिदर्शनजन्यप्राग्भवीयावस्थास्मरणं हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते। एतेन विप्रलम्भः शृङ्गारः सूचितः ॥ २२ ॥

श्रीकृष्णं स्मरति—

उपनीताधरपल्लवमाधुर्य इवाधरेण गोपीभिः ॥
निभृतं विभाव्यमानो वेणुनिनादो हरेर्जयति ॥२३॥

अधरः कृष्णस्यैव ग्राह्यः। हरेरित्यस्य वेणुना सहान्वयः। विभाव्यमानः=विषयान्तरात्पराङ्मुखीभूयास्वाद्यमानः। तस्यास्वाद्यताप्रयोजकमुत्प्रेक्ष्यते उपनीतेत्यादिना। अधरदलसंयुक्तनिःश्वासाभिघातेन वंशावच्छिन्नाकाशसम्भवतया वेणुशब्दस्य परम्परया तत्राधरसम्बन्धिमाधुर्ययोग उपपन्न इति भावः। प्रथमतः स्वीयाविषयकः शृङ्गारः समसूचि। अत्र तु परकीयाविषयको द्योत्यत इति बोध्यम् ॥ २३ ॥

राधाया वक्षोरुहमिलिता नाभी मुरद्विषो जयति ॥
प्रादुर्भूतपितामहनिवासराजीवकलिकेव ॥२४॥

राधा महालक्ष्म्या अवतारविशेषः ।

"राधानाम महाभागा वल्लभस्य निवेशने ।"

इति पञ्चरात्रोक्तेः । आलिङ्गनविशेषेण तत्स्तनस्य भगवन्नाभीसमायोगः तत्रोत्प्रेक्षा प्रादुर्भूतेत्यादि । तदीयनाभौ ब्रह्मोत्पत्तिपुण्डरीकस्य योग्यत्वात्तथैव सम्भावनम् । वक्षोरुहशब्दस्य सापेक्षतया राधाया इति तत्रान्वेति ।

"सम्बन्धिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वैः समस्यते ॥
वाक्यवत्सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न हीयते" इति ॥ २४ ॥

सम्प्रतीन्द्रादिदेवानामपीश्वररूपतया तत्सम्बन्धेनाह—

रतिरभसेन दुकूलेऽपहृतेऽपि सहस्रनयनेन ॥
अविभावितदृग्मुद्रोपाया वः पातु पौलोमी ॥२५॥

नयनाच्छादनेच्छाहेतुमाह—अपहृतेऽपीत्यन्तेन । आच्छादनस्यासाध्यत्वं सूचयन्नाह—सहस्रेति । करद्वयेन तावतामावरणासम्भवादिति भावः । वस्तुतस्तद्दर्शनस्यैव सम्मतत्वात् नयनपिधानोपायविरहेण निस्त्रपत्वानाक्षेपाच्च सिद्धोभयार्थतया परमानन्दसम्पूर्णेत्यर्थः । तथा च कामशास्त्रम्—

"प्रौढा वा तरुणी वापि लज्जितापि न लज्जते ।
किन्तु तं नाटयित्वाङ्गं निरीक्षयितुमीहते " इति ॥ २५ ॥

इदानीं "सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिः ।" (म० भा० १ । १ । २) इति भाष्यकारवचनाद्वाङ्मयं प्रकृतं कीर्तयति ।

उन्मूलितान्धकारः प्रकाशितानेकवस्तुसमुदायः ॥
अतिदुर्विबोधवर्त्मा जयतितरां वाङ्मयविवस्वान् ॥२६॥

वाङ्मयम् इत्यत्र एकाच इति मयट् । तदेव विवस्वान् सूर्यः ।

रूपकस्यापि साधर्म्यमूलकत्वादाह–उन्मूलितेत्यादि । विनाशितमन्धकारमज्ञानं येन । तत्त्वज्ञानहेतुत्वात् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति" इत्युक्तेः । प्रकाशिताः प्रतीतिविषयीकृताः पदार्थसमूहा येनेति स्पष्टम् । यद्वा वैयाकरणमते सर्वज्ञानेषु शब्दभानस्वीकारात् । यद्वा प्रकाशपदमुत्पत्तिपरम् । तथा च स्मृतिः–

"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥
नाम रूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्त्तनम् ।
वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे परमेश्वरः ॥"(मनु० १।२१)

इदं चोत्तरमीमांसायां प्रथमाध्यायतृतीयचरणे(१) विभावितम् । अतिदुर्विबोधेति । तथा च भाष्यम्–"बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदपाठितानां शब्दानां पारायणं प्रोवाच न चान्तं जगाम" इति ।(१। १। २) सूर्यपक्षे स्पष्टम् ॥ २६ ॥

तत्प्रशंसामाह–

मिथ्याभावविहीना वहन्त्यनिर्वाच्यतामनिशम् ॥
अज्ञानानुपधेया महाकवीनां जयति सा सृष्टिः॥२७॥

ब्रह्मसृष्ट्यपेक्षया कविसृष्टेर्व्यतिरेको वर्ण्यते । सा हि सदसद्विलक्षणत्वरूपमनिर्वाच्यत्वं वहति अत एव मिथ्याभावविशिष्टा अज्ञानोपादेया चेति वेदान्तिनः । इयं तु विशिष्टचमत्कारजनकत्वेनानिर्वाच्यत्वं दधानापि मिथ्याभावं निष्फलभावं न दधाति चमत्कारस्यैव काव्यमुख्यफलत्वात् ।

"शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात् ॥

[१] देवताधिकरणे इति शेषः ।

काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥"(काव्यप्र० १

इति रीत्या विज्ञानातिशयसापेक्षत्वादज्ञानजन्या न भव त्यर्थः । अनिर्वाच्यस्यापि मिथ्यात्वं नेति विरोधालङ्कारो तिरेकस्याङ्गम् ॥ २७ ॥

काव्यप्रसङ्गेन कवीन् कीर्तयिष्यन्नादिकविं भगवन्तं ल्मीकिं द्वाभ्यां नमस्करोति ।

ज्ञानागोचरपारं निर्मग्नक्रौञ्चसवितृकं वन्दे ॥
प्राचेतसं पयोनिधिमसूत यः काव्यकल्पतरुम् ॥ २८

"प्राचेतसस्त्वादिकविः स्यान्मैत्रावरुणश्च सः ।"

इति वाल्मीकिपर्यायः । अन्यज्ञानापरिच्छेद्यविज्ञानशालि नमित्यर्थः । समुद्रपक्षे पारस्यास्मदादिप्रत्यक्षाविषयत्वात् निर्मग्नः क्रौञ्चस्य पक्षिविशेषस्य तापकत्वेन सविता सूर्य इ निषादविशेषो यत्र ।

"मा निषाद ! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥"

इति तस्य शप्तत्वान्मग्नसादृश्यम् । अयमेवाद्यः श्लोक इति कथा बालकाण्डे । समुद्रपक्षे निर्मग्नः क्रौञ्चाद्रेः सविता जनको मैनाकाचलो यस्मिन् । तथाच मैनाकादीन् प्रक्रम्य मात्स्यम्—
"इत्येते पर्वता विष्टाश्चत्वारो लवणोदधिम् ।
छिद्यमानेषु पक्षेषु पुरा इन्द्रस्य वै भयात्" इति ।

काव्यमेव कल्पतरुरनेककामप्रदमित्यर्थः ॥ २८ ॥

क्रौञ्चस्य पक्षपाती तारकरूपप्रकाशनैकरतः ॥
जयति गुहाननुकूलो वाल्मीकिः कविकुलाचार्यः ॥२९॥

गुहा=मिथ्याज्ञानम् "गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" इत्यादौ तथा निर्णीतत्वात् । तस्याननुकूलो विरोधी तत्त्वोपदेशक-

त्वात् । अथ च गुहस्य स्कन्दस्य विरुद्धधर्मेत्यर्थः । पक्षपातित्वं तन्मारकशापदानात् । गुहस्तु क्रौञ्चाद्रिभेदीति तद्वैपरीत्यम् । तारकस्य ब्रह्मणो यद्रूपं शुद्धबुद्धत्वादि तत्प्रकाशनमात्रसक्तः । स-तु तारकासुरस्य तिरस्कार एवासक्त इति तद्विरोधः ॥ २९ ॥

एकेन वेदव्यासं स्तौति—

सुकलितवेदव्यसनो रचितमहाभारतोविमुक्तिधरः ॥
वाण्याधिष्ठितकण्ठः स जयति कृष्णो मुनिर्जगति॥३०॥

कृष्णपदेन नारायणव्यासयोरुपस्थापनात्तदभेदसूचनम् । द्वयोः साधर्म्यमाह—सुकलितेत्यादि । कलयतेर्नानार्थत्वात् विनाशितं वेदानां व्यसनं मधुकैटभादिहरणनिबन्धनाविपात्तिर्येन सः । पक्षे सम्यक्कृतं वेदानां व्यसनं विभागो येन । वेदानां शाखाविभागस्य व्यासेन कृतत्वात् । रचितो महाभारतो दैत्यादिकृतभाराद्विमुक्तिर्यस्यास्तादृशी धरा यस्मात् । भारत इत्यस्य तसिलन्तत्वेनाव्ययत्वम् । पक्षे कृतं महाभारतमितिहा-सो येनेतिपृथक्पदम् । विमुक्तिधरो जीवन्मुक्तत्वात् । वाणी-पदमाद्येऽधिष्ठातृदेवतापरम् , द्वितीयेऽधिष्ठेयशब्दपरम् ॥ ३० ॥

एकेन बृहत्कथाकारं श्लाघते—

नरवाहनचरितमयी सर्वोत्तरादिग्गता बहुपदार्था ॥
सुखहेतुः स्वगतानामलकेव बृहत्कथा भाति ॥ ३१ ॥

"अलका नगरी ज्ञेया" इति कुबेरप्रकरणे हलायुधः । नरवाहनः= विद्याधरविशेषः कुबेरश्च । सर्वोत्तरा= सकलश्रेष्ठा, दिक्= सीमा । पक्षे उत्तरदिक् । बहवः पदार्था निध्यादयो यस्याम् । पक्षे बहूनि पदानि तदर्थाश्च यत्र । स्वगतानां= स्ववृत्तीनां स्वज्ञातॄणां चेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

द्वाभ्यां कालिदासं स्तौति—

नेत्रीकृताग्निमित्रा कुमारसूर्जनितमेघरघुभावा ॥
कवितामिषेण काली वशं गता कालिदासस्य ॥ ३२॥

कालीशब्दस्य "ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोः" (६ । ३ । ६३) इति ह्रस्वः। स्वभक्तवशीभवनं परमकारुणिकस्वभावः । तत्कवितैव कालीरूपेण प्रतिपाद्यते । नेता नायकरूपः कृतोऽग्निमित्रनामको राजा यया । मालविकाग्निमित्रनाटके तस्य नायकतया कालिदासेन निबद्धत्वात् । नेतृशब्दात् च्विप्रत्यये "रीङ् ऋतः" (७ । ४ । २७) इति रीङ् । अथच नयनीकृताविग्निर्वह्निः मित्रो रविश्च यया। कुमारस्तत्सम्भवः काव्यं गुहश्च । मेघशब्देनैकदेशानुकरणेन मेघदूतकाव्यम् । रघुस्तद्वंशः । पक्षे जनितो मेघलघुभावो यया, श्यामवर्णत्वात् , रलयोरैक्यात् ॥ ३२ ॥

कृतिद्वारापि तं प्रशंसति—

मालिन्याश्रयरहिता नगाधिजाताश्रयप्रसूता या ॥
या नप्रभृतभरता शकुन्तला सेति नाश्चित्रम् ॥ ३३ ॥

अत्र शकुन्तलानाटकस्य वर्णनीयनायिकापेक्षया वैलक्षण्यं प्रतिपाद्यते । शकुन्तला हि मालिनीसंज्ञकनद्याश्रिता । तत्कथायां तत्र कण्वाश्रमोक्तेः । नाटकरूपा तु निर्दोषतया मालिन्यहीना । सा च गाधिजातो विश्वामित्रस्तदाश्रयेण प्रसूता। मेनकायां तस्मादुत्पत्तेः । इयं तु नगाधिजातायाः देव्या अनुग्रहेण जाता । सा भरतजननीति प्रसिद्धम् । इयं तु न प्रभूता भरता भारसादृश्यं यत्र तथा । भारवदनुपादेया नास्ति । तथाच तद्विरुद्धधर्मवत्यास्तदभेदादाश्चर्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

सेतुकाव्यकृतं स्तौति—

उल्लसदहार्यरचनं सदुदितरत्नाकरं व्यधित सेतुम् ॥
काव्यार्णवं तरीतुं राम इव प्रवरसेननृपः ॥ ३४ ॥

अहार्या अदूषणीया रचना शब्दसन्दर्भो यत्र। पक्षे अहार्यैः पर्वतैः रचना घटनं यस्य। "अहार्यधरपर्वताः" इत्यमरः। सदुदितानां= रम्यवचनानामेव रत्नानामाकरभूतं तन्मयत्वात्। अथच सद्भिरुक्तो रत्नाकरः समुद्रो यस्य तदाश्रयत्वात्। तरीतुमिति तस्य सर्वकाव्यादाधिक्यसूचनम्। श्लेषमूलिकोपमा॥३४॥

सुबन्धुकविं कीर्तयति—

वासवदत्ता सौरभधारेव नवासवेन दत्तेयम् ॥
उदयति सहृदयहृदये सुबन्धुरप्येवमसुबन्धुः ॥ ३५ ॥

वासवदत्ता आख्यायिकाविशेषः नवेन आसवेन सीधुना दत्ता परिमलधारेव सहृदयानां प्रतिभाति आनन्दविशेषहेतुत्वात्। एवं सुबन्धुः तत्कर्ता कविरपि, तेषाममूनां प्राणानां बन्धुः। तादृशनिबन्धकर्तृत्वेन तत्रोत्कर्षवत्ताज्ञानोदयात्। अथच वासवदत्ता न वासवदत्ता सुबन्धुरसुबन्धुरिति विरोधाभासः ॥ ३५ ॥

माघमनुसन्दधाति—

धृतफाल्गुनाग्रजन्मा पुरुषोत्तमवल्लभो जयति ॥
वाच्यः परेण तपसा पावनपरिशीलनो माघः ॥ ३६ ॥

माघकाव्यस्य माघमाससाम्यं प्रतिपाद्यते। धृतः फाल्गुनस्याग्रजन्मा युधिष्ठिरो यत्र। राजसूयकर्तृत्वेन तन्निर्देशात्। पक्षे धृतं फाल्गुनमासात्पूर्वं जन्म येन। पुरुषोत्तमः= कृष्णः। तस्य तत्र नायकतयोपादानात्। पक्षे तत्प्रियत्वात्। महता तपसा

अदृष्टद्वारा वाच्यः अल्पपुण्येन कर्तुमशक्यत्वात् । पक्षे द्वितीयेन तपःशब्देन वाच्यः । तपःशब्दस्य माघवाचकत्वात् । परिशीलनमध्ययनादि स्नादि च । तथाच स्मृतिः—

"तुलामकरमेषेषु प्रातःस्नानं महाफलम् ॥
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम्" ॥ ३६ ॥

प्राकृतसप्तशतीद्वारेण तत्कृतं स्तौति—

हालाभ्युदितो गाथासमुदायो रसविशेषपूर इव ॥
अध्यक्षीकृतमात्रो नाधत्ते कस्य परितोषम् ॥ ३७ ॥

"हालः स्याच्छालवाहने" इतिकोषः । पक्षे हाला सुरा तत उत्पन्नः । रसविशेषस्य शृङ्गारस्य प्रवाह इव । तदाह—

"अमिअं पाउअकव्वं पठिउं सोउं अ जे ण जाणंदि ।
कामस्स तत्तितात्तिं कुणंति ते कहं ण लज्जंदि ।"
अमृतं प्राकृतकाव्यं पठितुं श्रोतुं च ये न जानन्ति ।
कामस्य तत्त्वचिन्तां कुर्वन्ति ते कथं न लज्जन्ते ॥

पक्षे रसविशेषो माधुर्यम् । अध्यक्षीकरणं श्रवणविभावनादि । पक्षे रासनज्ञानविषयीकरणम् । एतेन सर्वरम्यत्वमुक्तम् ॥ ३६ ॥

प्राकृतमयं निबन्धं वितन्वता शालवाहननृपेण ।
काव्यानामितरेषां तद्विकृतित्वं कथितमर्थात् ॥ ३८ ॥

प्राकृतं= भाषाविशेषः । सङ्ग्रहकर्तृत्वात्तत्कृतत्वोक्तिः । तत्काव्यस्य प्राकृतत्वेन सर्वकाव्यप्रकृतिभूतत्वलाभादन्यकाव्यानां विकृतित्वं पर्यवस्यति । तदीयच्छायानुहारित्वादन्येषामिति भावः । अथ चोपदिष्टधर्मजातस्य दर्शादेः प्रकृतियागस्य धर्माः (अनुपदिष्टधर्मजातैः) "सौर्यं चरुं निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम" इत्यादिभिर्विकृतियागैर्गृह्यन्त इति ध्वनिः ॥ ३८ ॥

द्वाभ्यां दण्डिनं स्तौति—

वाग्द्वारान्तर्गामिनमतिचिरमालोक्य दण्डिनं जगति ॥
अन्तः प्रवेष्टुकामा अप्यन्ये यान्ति बहिरेव ॥ ३९ ॥

वाचोऽनेकरूपायाः सिद्धान्तवेत्तारं दण्डिनं विभाव्य गुणवत्त्वेन ज्ञायमाना अप्यन्ये बहिरेव गच्छन्ति । तदपेक्षयाऽपकृष्टा एव भासन्ते इत्यर्थः । अन्यत्रापि राजादेर्द्वाराधिकृतं दण्डवन्तं दौवारिकं दृष्ट्वाऽभ्यन्तरगमनमिच्छन्तोऽपि गन्तुं न क्षमन्त इति भावः ॥ ३९ ॥

कृतिमुखेन तं स्तौति—

काव्यादर्शकृदीश्वर एव प्रतिभाति गरिमसम्बन्धात् ॥
स परमनलीकदृष्टिभृदनुग्र उद्गतदशकुमारः ॥ ४० ॥

काव्यादर्शः काव्यगुणादिविचारग्रन्थः तत्कर्त्ता दण्डी ईश्वर एव प्रतिभासते विलक्षणकृतिहेतुत्वात् । गरिमशब्दार्थो गौरवं सिद्धिविशेषश्च । उत्तरार्द्धेन तद्व्यतिरेकमाह—सपरमित्यादिना । शिवो हि अलीके ललाटे दृष्टिभृत्, "नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना" इत्यादिप्रयोगात् । उग्रः तन्नामकत्वात्, जनितैककुमारश्चेति प्रसिद्धम् । अयं तु अलीकदृष्टिर्मिथ्याज्ञानं तद्रहितः, अनुग्रः सौम्यत्वात्, उद्गतदशकुमारः तद्ग्रन्थकारित्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥

कृत्युत्कर्षेण कर्तुरुत्कर्षस्यार्थसिद्धत्वात् तद्द्वारेण भवभूतिप्रशंसामाह—

अणुदोषं समहिमगुणमर्थे गुरु लघुपदं वशितचेतः ।
प्राकाम्याप्त्यैश्वर्यं भवभूतिविजृम्भितैश्वर्यम् ॥४१॥

भवभूतिकृतं काव्यम् अणिमादिकभूतिमयतया वर्ण्यते ।

"अणिमा महिमा चैव गरिमा लघिमा तथा ।
प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्ट सिद्धयः ॥"

दोषनिष्ठमणुत्वं दोषसामान्याभावस्यासम्भवात् । गुणनिष्ठं महत्त्वम् । गुणाश्च भरतेनोक्ताः–

"श्लेषः प्रसादः समता समाधि–
र्माधुर्यमोजः सुकुमारता च ।
अर्थस्य च व्यक्तिरुदारता च
कान्तिश्च काव्यस्य गुणा दशैते" ॥ इति

अर्थगतं गुरुत्वं लोकोत्तरत्वात् । शब्दाश्रितं लघुत्वम् अल्पशब्देन बह्वर्थप्रतिपादनात् । तथा च नैषधम्—

"गरौ गिरः पल्लवितार्थलाघवे मितं च सारं च वचो हि वाग्मिता" इति । वशीकृतं चित्तं येन । अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । "आपरितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम्" (अ० शा० अं० १ श्लो० २) इतिन्यायात् । प्राकाम्यं बाहुल्यं तस्याप्त्या ऐश्वर्यं यस्य । क्षुद्रकविभिरल्पस्यैव करणादनेन तु बहुगुणविशिष्टानेककाव्यनिर्माणादाधिक्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

वाचैव जगदितिश्रुतिरपि भवभूतिश्च वश्यवागिति या।
अर्थे समर्थिते सति तथैव वाचंयमत्वमुचितं नः ॥ ४२ ॥

"वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्" इत्यादिश्रुत्या जगतो मिथ्यात्वतात्पर्यवत्या तस्य वाचारूपत्वं, वश्यवाचः कवेः काव्यमितिप्रसिद्ध्या च वाचो भवभूतिवश्यत्वमुक्तं भवति । तथाच सर्ववाङ्मयस्य तदधीनत्वात् जगतश्च तत्काव्येन वशीकृतत्वात् अन्येषां वाचंयमत्वं मौनमेव युक्तम् । वाचामन्याधीनत्वे तत्प्रयोगस्य कर्तुमशक्यत्वात् प्रयोजनाभावाच्चेतिभावः॥४२॥

पुनरप्याह—

भवभूतेर्विच्छित्तिव्यभिचारमुचां गिरां गुम्फाः ॥
विधिनापि दुर्निवारं तेषां खलु भावभूतत्वम् ॥ ४३ ॥

विच्छित्तिश्चमत्कारविशेषः तद्व्यभिचारमुचोऽवच्छेदकावच्छेदेन चमत्कारजनकाः । अन्येषामपि किञ्चित्काव्यस्य चमत्कारजनकत्वात् । भवभूतेरिमे भावभूता इति तत्सम्बन्धिकाव्यत्वमात्रस्य भावभूतत्वस्य दुर्वारतया भावात्मकस्य च विच्छत्तिविशेषाधायकत्वरूपतया धर्मिग्राहकमानसिद्धमेव तेषां चमत्कारहेतुत्वमितिभावः ॥ ४३ ॥

एकेन भारविं स्तौति—

दाक्षायणीप्रियधनञ्जययोर्विवृणोति रुचिपरावृत्तिम् ॥
यस्य गवां समुदायः स भारविः कीर्त्यते युक्तम्॥४४॥

भा ज्ञानं कान्तिश्चेति ज्ञाने कान्त्यभेदाध्यवसायेन तद्वत्तया तस्य रविसादृश्यं प्रतिपाद्यते । गवां=वाणीनां मयूखानां च। दाक्षायणीप्रियः=शिवः, धनञ्जयोऽर्जुनः, तयो रुचिः परस्परप्रीतिः तस्याः परामुत्कृष्टामावृत्तिं पौनः पुन्यं विवृणोति । किरातार्जुनीये तथा वर्णनात् । पक्षे दाक्षायणीप्रियश्चन्द्रः धनञ्जयोऽग्निः तयोः कान्तिपरावृत्तिं मन्दतेजस्त्वं करोति । स्पष्टमेतत् ॥ ४४ ॥

एकेन मयूरमाह—

रीतिर्भावनिबन्धे विदिता भुवने विलक्षणा यस्य ॥
स जयति कविमयूरो विचित्रपदवर्णविन्यासः॥ ४५ ॥

मयूरकवेर्बर्हिणः साम्यं वर्ण्यते । भावानां रसादीनां निबन्धे विलक्षणा अन्यकविभ्य उत्कृष्टेति यावत् । पक्षे भावनिब-

न्धे रतिसुखानुभवे विलक्षणा रीतिर्मयूरस्य प्रसिद्धा । स्त्री-सङ्गमं विनैव तस्य तदुत्पत्तेः । तथाच विमलबोधः"—मयूरस्य भार्या नृत्यन्तं मयूरं दृष्ट्वैव गर्भवती स्यादिति लोकवादः । अत एवाहुः—नैव ते सङ्गमोऽस्ति मनुष्येण नापि कामभोगचिन्हमन्यत् । गर्भिणीवद्दृश्यसे ह्यनार्ये किं मयूरसारिणी त्वमेवम्" इति । विचित्रोऽनुप्रासप्रचुरः पदानां सुप्तिङन्तानां शब्दानां च विन्यासः सन्दर्भो यस्य । सूर्यशतकेऽनुप्रासप्राधान्यदर्शनात् । पक्षे नानारूपो वर्णानां हरितादीनां विन्यासो यस्य, चित्रशरीरत्वात् ॥ ४५ ॥

पञ्चाभिर्बाणं स्तौति—

अर्थपतितनयबन्धुर्निरुक्तगोसङ्ख्यहर्षचरितश्च ॥
अभिनन्दजननहेतुर्बाणः प्रतिभाति कृष्ण इव ॥ ४६ ॥

अर्थपतिसंज्ञकस्य तनयश्चित्रभानुः तस्य बन्धुः सुतत्वात् । पक्षे कुबेरतनययोर्नलकूबरमणिग्रीवयोर्नारदशापेन यमलार्जुनतामापन्नयोर्मोक्षणाद्बन्धुः । निरुक्तं वेदाङ्गविशेषं गच्छति जानातीति निरुक्तगः । असङ्ख्यं सर्वोत्तमं हर्षचरितमाख्यायिकाविशेषो यस्य । तस्य बाणकृतत्वात् । यद्वा निरुक्ता गवां वाचां सङ्ख्या येन तादृशं हर्षचरितं यस्य सर्ववाङ्मयसारत्वात्तस्येति प्रशंसा । पक्षे निरुक्तो विहितः गोसङ्ख्यानां गोपालानां हर्षो येन तादृशं चरितं यस्य । अभिनन्दस्य कवेरुत्पत्तिहेतुः । तस्य बाणपुत्रत्वात् । पक्षे आभिमुख्येन पालनादिना नन्दगोपो जननहेतुर्यस्य । नन्दस्य तज्जनकत्वाभावेऽपि पालनादिकर्तृत्वेन तज्जनकत्वप्रसिद्धेः । यद्वा अभि भीरहितं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् ॥ ४६ ॥

निबन्धान्तरमुखेन स्तौति—

वर्णितविधानपार्थौ शुकवैशम्पायनार्च्यपदौ ॥
आकलयामस्तुल्यौ भारतकादम्बरीकारौ ॥ ४७ ॥

भारतकारो व्यासः, कादम्बरीकारो बाणः। आद्ये वर्णितं विधानं चरितं येषां तादृशाः पार्था युधिष्ठिरादयो यस्य। द्वितीये वर्णितायां विधायां प्रकारेऽनपार्थोऽनुपादेयार्थरहितः। आरम्भणीयप्रकारेणैव वर्णनं कुर्वन्। शुको व्यासपुत्रः। "शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि" इतिविश्वः। वैशम्पायनस्तच्छिष्य ऋषिविशेषः। व्युत्पत्तिस्तु पुराणे—

"शम्पां शतह्रदामाहुरयनं पतनं ततः ॥
विगतं शब्दतो यस्माद्वैशम्पायन इत्यतः ॥" इति।

तन्नामग्रहणस्य वज्रनिवारकत्वात्। विगतं शम्पाया अयनं यस्माद्विशम्पायनस्ततः स्वार्थे तद्धित इति विमलबोधादयः।

"अगस्त्यश्च पुलस्त्यश्च वैशम्पायन एव च।
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च पञ्चैते वज्रवारकाः ॥"

इतिस्मरणात्। ताभ्यामर्च्यौ चरणौ पादौ यस्य। द्वितीये शुकभूतो यो वैशम्पायनः शुकनासाख्यमन्त्रिपुत्रस्तेनार्च्यानि पदानि शब्दा यस्य। वैशम्पायनस्य महाश्वेताशापेन जन्मान्तरे शुकत्वं जातं तेन चन्द्रापीडावतारशूद्रकसमीपे प्राग्भवकथोक्तेति कादम्बर्यां दर्शनात् ॥ ४७ ॥

प्रकारान्तरेण स्तौति—

कविकुलगुरुर्य एको बहुभासुरराजपूर्वदेव्युदितः ॥
अथ चित्रभानुलालितपुरः स सर्वज्ञवल्लभो बाणः॥४८॥

बाणासुरः श्लेषेणात्र वर्ण्यते। कवीनां कुलगुरुः मुख्यत्वात्। पक्षे कविः शुक्रः कुलगुरुर्यस्य। बहुभासुरा अतिदीप्तिमती राजशब्दपूर्वा देवी राजदेवी तत उदितः। पक्षे बहुर्भा दीप्तिर्यस्य तादृशोऽसुरराजो बलिः, पूर्वदेवी दैत्यस्त्री बिन्ध्यावलीति। "पूर्वदेवाः सुरद्विष" इत्यमरः। पुंयोगे ङीप्। ताभ्यामुदितः। चित्रभानुः बाणपिता तेन स्नेहेन लालितं पुरं शरीरं यस्य। पक्षे चित्रभानुना वन्हिना रक्षितं पुरं नगरं यस्य सः। शोणितपुरस्य वन्हिनावृतत्वात्। राजदेवी बाणस्य माता, चित्रभानुः पिता। स्पष्टं हर्षचरिते। सर्वज्ञानां वल्लभः तत्समशीलत्वात्। पक्षे शिवप्रियः तेन पुत्रीकृतत्वात्॥ ४८॥

अन्यकविव्यतिरेकमुखेन वर्णयति—

परिशीलितैव सरसं कविराजैर्बहुभिरत्र वाग्देवी॥
बाणेन तु वैजात्यात्कथयति नामैव वाणीति॥ ४९॥

वैजात्यात्=अन्यकविपरिशीलनवैलक्षण्यात्। परिशीलिता= सन्दर्भविशेषविषयीकृता। अत्र मानमाह—कथयतीति। बाणस्येयं वाणी। बाणसम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वाणीशब्दः प्रयुक्तो न त्वन्यकविसम्बन्धं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य। अतो वाणीपदप्रवृत्तिनिमित्तसम्बन्धसिद्ध्यर्थमन्यकविकृतपरिशीलनाद्बाणकृतसरस्वतीपरिशीलने वैलक्षण्यमवश्यमाश्रयणीयमिति भावः॥ ४९॥

कादम्बरीं पृथगेव पुनर्वर्णयति—

चन्द्रापीडैकरता स्फुरति हि मेनाहृदयजाता॥
कादम्बरी कवीनामुपजीव्या सर्वमङ्गलेवेयम्॥ ५०॥

"शर्वाणी सर्वमङ्गला" इत्यमरः। चन्द्रापीडस्तारापीडस्य पुत्रः तदेकरता, तस्य नायकत्वेन वर्णनात्। पक्षे चन्द्र आपीडो

भूषणं यस्य तत्र शिवेऽनुरक्ता। आद्ये मे मम मनसि अहृदयजाता अरसज्ञकृता न भाति किंतु सहृदयकृतैव। पक्षे मेना हिमवद्भार्या तस्या हृदयजाता तत्कन्यात्वात्। उपजीव्या ततः सम्प्रदायग्रहणात्।

"शक्तिर्निपुणता लोककाव्यशास्त्राद्यवेक्षणात्।
काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे॥"(का०प्र० उ०१)

इतिप्रकाशोक्तेः। पक्षे काव्यजनकप्रसादाश्रयत्वात्॥५०॥

एकेनाभिनन्दं स्तौति—

सहजेनाद्भुतजनकः स जयति कादम्बरीकृदभिनन्दः॥
यस्य जनकोऽपि बाणस्तां प्रति नैवान्यथासिद्धः॥५१॥

अद्भुतजनकत्वं लोकोत्तरवर्णनोपहितत्वात्। कादम्बरीकृत् उत्तरार्द्धपूरकत्वात्। यस्य पितापि बाणः कादम्बरीं प्रति नान्यथासिद्धः। तस्य कादम्बरीपूर्वार्द्धकारितया कादम्बरीहेतुत्वात्। अथच कादम्बरीजनकजनकत्वेनोपस्थितस्य बाणस्य तां प्रत्यन्यथासिद्धत्वं युक्तं कुलालपितुरिव घटे तदभावाच्चमत्कार इति व्यङ्ग्यम्। यद्यपि तत्र धर्म एवान्यथासिद्धो नतु धर्मी कुलालत्वेन तस्य तद्योग्यत्वात्। तथाप्यत्रोक्तधर्मेणापि बाणस्य हेतुत्वमित्यभिप्रायः॥ ५१ ॥

त्रिभिः श्रीहर्षं स्तौति—

बहुविषयकविज्ञानं ब्रह्मैव न केवलं स्वमपि येन।
अद्वैतमेव नीतं स श्रीहर्षो नमस्कार्यः॥ ५२ ॥

आत्मवाचकः स्वशब्दः क्लीबोऽप्यस्ति। "स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोऽस्त्रियां धने।" इत्यमरः। खण्डनाख्यग्रन्थे

द्वैतनिराकरणेन यथा ब्रह्मणोऽद्वैतं प्रतिपादितं तथान्यविलक्षणतादृशज्ञानवत्तया स्वस्यापीत्यर्थः। तथा च खण्डने उक्तम्—

"ईश्वरानुग्रहादेषा पुंसामद्वैतवासना ॥
महाभयकृतत्राणा द्वित्राणां यदि जायते ॥" इति ॥ ५२ ॥

प्रकृते काव्यप्रसङ्गात्तन्मुखेन प्रशंसामाह—

**अनलमुखानास्वादितमतमोगममन्दरसजनकम् ॥
पतदधिपानपहार्यं नैषधमवयाम्यपूर्वपीयूषम् ॥ ५३ ॥**

माधुर्यादिगुणवत्तया सिद्धसुधासाम्यस्य नैषधस्य तस्माद्व्यतिरेको वर्ण्यते। तद्धि अनलमुखैर्देवैरास्वादितम् इदं तु नलो येषां मुखे नास्ति तैरनास्वादितम्। एतदास्वादकानां नलोच्चारणानियमात्। एवं तत् तमोगं तमसा राहुणा देवरूपं कृत्वा पीतत्वात्। इदं तु मिथ्याबुद्धिं स्वकारणतया यद्गच्छति तथा न भवति, सम्यगवबोधमूलकत्वात्। तादृशकाव्यस्यैव कीर्त्यादिहेतुत्वात्। यदुक्तम्—

"गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते बुधैः।
दुष्प्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति ॥"

एवं पीयूषं मन्दरेण सजनकं भवति। तस्य समुद्रमन्थनहेतुत्वात्। इदं तु अमन्दस्य भूयसो रसस्य जनकम्। तच्च पततां पक्षिणामधिपेनापहार्यं गरुडेन तदपहारात्। इदं तु पततां पतिततुल्यानां ज्ञानहीनानां मुख्यैरनपहार्यं दूषयितुमशक्यत्वात्। एतेन तेषां दूषणप्रवृत्तिरेव मोहाद्भवति न तु निर्वहतीति द्योत्यते। अत्र पीयूषान्वितार्थाभावस्य नैषधान्वितार्थप्रतिपादकपदश्लेषमर्यादाबोध्यस्य तेन सहाभेदमभिधाय व्यतिरेको बोध्यः ॥५३॥

पुनरपि तद्वर्णयति—

नलघटितं प्रोच्छ्वासितविदेहजन्मान्तरं सदनुरागम् ॥
अत्यन्तमेकरूपं जानीमो नैषधं च सेतुं च ॥ ५४ ॥

अत्र सेतु –तत्काव्य –नैषधानां साम्यं वर्ण्यते। आद्ये नलेन वानरविशेषेण निबद्धम् । द्वितीये तेनैव घटितं तत्कथानिबन्धात् । तृतीये नलेन राज्ञा घटितं तच्चरितवर्णनात् । प्रकर्षेण उल्लासितं विदेहजन्मनः सीताया अन्तरं मनो येन । पक्षे प्रकृष्टा रमणीयवर्णनमया उच्छ्वासाः सर्गाः सञ्जाता अस्येति तारकादेराकृतिगणत्वादितच् । विदेहजन्मा सीता अन्तरे यस्य वर्णनीयत्वात् । उभयोः कर्मधारयः । पक्षे उच्छ्वासितमानन्दितं विदेहजन्मनां पण्डितानामन्तरं येन । मैथिलानां पाण्डित्यातिशयात्तदानन्दजननेनातिशयसूचनम् । यद्वा विदायां ज्ञाने ईहा इच्छा यत्र तादृशं जन्म येषां, सर्वजन्मनि ज्ञानमात्रार्जनरतानामिति यावत् । रं वाडवरूपमग्निम् अनुगतोऽनुरः समुद्रः । "रः पावके च तीक्ष्णे च" इतिविश्वः । अगाः पर्वताः । आश्रयतया स्वरूपघटकतया सन्तो विद्यमाना अनुरागाः समुद्राः पर्वता यत्र । पक्षे सन् सर्गान्ते नियमेन विद्यमानोऽनुरागशब्दो यत्र । सेतुकाव्यस्यानुरागाङ्कत्वात् । उक्तं च तत्रैव—

(१) "एत्थ समप्पइ एअं सीआलम्भेण जणिअहिअआणन्दम् ॥
रावणवहत्तिकव्वं अणुराअंकं सकस्स सुहणिव्वेसम् ॥

पक्षे सतामनुरागो यत्र । मन्दैरर्थानवबोधेनानादरणात् ।

---

(१) अत्र समाप्यत एकं सीतालम्भेन जनितहृदयानन्दम् ।
रावणवधेति काव्यमनुरागाङ्कं शक्रस्य सुखनिर्वेशम् ॥

तथाच नैषधकारः--

"मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय सुधियः
किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥
यथा यूनस्तद्वत्परमरमणीयापि रमणी
कुमाराणामन्तःकरणहरणं नैव कुरुते ॥" इति ॥ ५४ ॥

एकेन भासं स्तौति--

शब्दान्तरादितोऽपि व्यतिरेको भाति कवितायाः ॥
श्रोत्रैकग्राह्यापि यदुल्लासं प्राप भासमासाद्य ॥ ५५ ॥

घटमानयेत्यादिलौकिकशब्दात्काव्यस्य चमत्कारजनकत्वादिना भेदस्तावत्सर्वसिद्धः । तत्रान्योऽपि हेतुरुत्प्रेक्ष्यते । शब्दान्तरसाक्षात्कारे आलोकस्य नापेक्षा चाक्षुष एव तस्य सहकारित्वात् । काव्यस्य भासं प्राप्यैवोल्लास इति शब्दान्तरव्यावृत्तधर्मादितरशब्दाद्वैलक्षण्यम् । पक्षे भासमिति भाश्शब्दस्य द्वितीयान्तम् । "भाभासौ धातुभेदात्" इतिवामनोक्तेः । उल्लासः= काव्यान्तरादुत्कर्षः साक्षात्कारश्च । उभयत्राप्यभेदारोपः ॥५५॥

द्वाभ्यां मुरारिं स्तौति--

अतिवर्द्धमानजन्मा कृतशङ्खसपत्नभावो यः ॥
वाचामाश्रय एकः स मुरारिरितीदमर्हतमम् ॥ ५६ ॥

मुरारिकवेर्नारायणाभेदो वर्ण्यते । अतिशयितार्द्धमानसंज्ञात् जन्म यस्य । "भट्टश्रीवर्द्धमानतनुजन्मन" इति प्रस्तावनायां तदुक्तेः । पक्षे-अत्यन्तमेधमानानि जन्मानि यस्य नानावतारकरणात् । कृतो वर्णितः शङ्खस्य सपत्नभाव उपमेयनिष्ठो येन । तथाच तत्र नान्दी-

"निष्प्रत्यूहमुपास्महे भगवतः कौमोदकीलक्ष्मणः
कोकप्रीतिचकोरपारणपटुज्योतिष्मती लोचने ॥
याभ्यामर्द्धविबोधमुग्धमधुरश्रीरर्द्धनिद्रायितो
नाभीपल्वलपुण्डरीकमुकुलः कम्बोःसपत्नीकृतः ॥" (अनर्घराघवे)

पक्षे कृतशङ्खासुरवधः । स्पष्टमपरम् ॥ ५६ ॥

पुनर्वर्णयति--

वल्मीकभवस्य मुनेर्महिमा मार्गे गिरामतिक्रान्तः ॥
सोऽपि मुरारिर्यस्मादालपितो बालवाल्मीकिः ॥ ५७ ॥

तस्मादुत्कृष्टोऽपि मुरारिर्यद्बालवाल्मीकिरित्येव व्यपदिश्यते तत्तस्य महाभाग्यम् । अथ कवितादात्म्येन विवक्षितो नारायणोऽपि वाल्मीकिमपेक्ष्य बाल उक्त इदमपि तथा । अथ बालो वाल्मीकिर्यस्मादिति तदपेक्षकिञ्चिदपकर्षस्यान्यदुर्लभस्यापि वाल्मीकिनैव प्राप्तत्वात् तन्निरूपकत्वेन महत्त्वमित्यर्थः ॥ ५७ ॥

एकेन शूद्रकं वर्णयति--

स्त्र्यन्तरसङ्गमरहितं प्रकरणकृष्टाखिलपुरान्तम् ॥
कादम्बरीप्रणयिनस्तनुमन्यां शूद्रकं जाने ॥ ५८ ॥

कादम्बरीपदस्य सुरा-नायिकाविशेषवाचकत्वेन तत्प्रणयिपदेन बलदेव-चन्द्रापीडग्रहणम् । शूद्रकः=कविर्नृपविशेषश्च । स हि चन्द्रापीडे मृते तदवतार इति तत्र कथा । कवेर्धार्मिकतयाऽन्यस्त्रीसम्बन्धनिवृत्तिः । बलस्याप्येकपत्नीव्रतेन तथा । राज्ञस्तु प्राग्भवीयकादम्बर्यनुरागसंस्कारेण । प्रकरणं=मृच्छकटिकाख्यं नाटकं, तेन वशीकृतं सर्वेषां मनो येन । उपचाराच्छरीरवशीकारोक्तिः । पक्षे प्रकरणेन शाम्बरोधप्रसङ्गेनाकृष्टं हास्तिनाख्यं पुरं येन । नृपपक्षे प्रकृष्टैः करणैर्हस्ताद्यङ्गैरनुरञ्जितं सर्वनगराचितं

येनेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

एकेन गोवर्द्धनाचार्यं स्तौति—

गिरिनायकभूतोऽयं कृतगोरक्षो जलौघपरिभावात् ॥
गोवर्द्धनो विजयते योग्यत्वापन्नयोगार्थः ॥ ५९ ॥

योगार्थो गां वाचं वर्द्धयतीत्यवयवार्थो योग्यत्वमन्वयप्रतियोगित्वमापन्नः। "द्वितीया श्रिता" (२।१।२४) इतिसमासः। 'गिरि' इतिसप्तम्येकवचनं गीःशब्दस्य, तत्र नायकस्तदभिज्ञत्वात्। पर्वतपक्षे गिरीणां नायकभूत इत्यर्थः। डलयोरैक्यात् जडसमूहकृतात्परिभावाद्विप्लवात् कृता गवां वाणीनां रक्षा सम्प्रदायानुच्छेदो येन। पक्षे इन्द्रमखनिषेधकुपितेन्द्रप्रयुक्तपुष्करावर्तकादिवृष्टिभयात्कृतधेनुरक्ष इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

एकेन स्वगुरुं प्रणमति—

पार्यन्तिकपर्याप्त्या कविपदशक्तिद्वयीविषयम् ॥
उत्तीर्णवाङ्मयाब्धिं वन्दे लक्ष्मीधरं तातम् ॥ ६० ॥

"कविः काव्यकरे सूरौ" इति मेदिनी। एकशक्तिविषयत्वसमानाधिकरणापरशक्तिविषयत्ववन्तमित्यर्थः। प्रत्येकशक्तिविषयताया अन्यत्रापि सम्भवात् किञ्चित्कवित्वपाण्डित्ययोरेकत्रापि क्वचित्सम्भवादाह—पार्यन्तिकेति। पार्यन्तिकी पर्याप्तिर्यदुत्तरं तयोरुत्कर्षो न भवति तादृशतद्वत्त्वम्। तथाच काव्यान्तरपाण्डितान्तरापेक्षयापकर्षसामान्याभाववन्तमिति फलितम्। अत्र हेतुमाह—उत्तीर्णेति। उत्कर्षेण तीर्णो वाग्विषयरूपः समुद्रो येन। अब्धिपदेन दुरवगाहत्वसूचनम्। सर्वविद्यापारगामिनमितियावत्। अथ च लक्ष्मीधरपदश्लेषोपस्थितनारायणाभेदसूचनम्। तत्र पारं संसारस्यास्त्येषामिति पारिणो योगिनस्ते-

षामन्तिकपर्याप्त्या सामीप्यसम्बन्धेनोपलक्षितम् । तेषां सुज्ञेयतया सामीप्योपचारः । कं=सुखं, विपदां=दुःखानाम्, अशक्तिः=स्वसम्बन्धासामर्थ्यमभाव इतियावत् तद्रूपद्वयीसमाश्रयम् । विषयपदस्याश्रयार्थत्वात् । उत्तीर्णेति "यतो वाचो निवर्तन्ते" इतिश्रुतेः वेदान्तजन्यवृत्तिविषयस्यापि ब्रह्मणः शुद्धत्वानभ्युपगमात् ॥६०॥

द्वाभ्यां रुद्रचन्द्रनृपं कीर्तयति—

बद्धानुरागगर्भितसेतुः कविताসुधोदयोदन्वान् ॥
श्रीरुद्रचन्द्रनृपतिर्विभाति साक्षात्प्रवरसेनः ॥ ६१ ॥

प्रवरा सर्वाङ्गसम्पन्ना सेना यस्य । अथच प्रवरसेनो राजा सेतुकाव्यकारः । अनुरागाङ्कत्वात्तस्य तद्गर्भत्वम् । अथच बद्धो जनानुरागपुरःसरः सेतुर्लोकमर्यादारूपो येन । एतेनोपमानस्य कवित्वमुक्त्वा उपमेयस्य तदाह—कवितेति । उपमानपक्षे पूर्वोपपादकत्वेनैतदन्वयः ॥ ६१ ॥

अविकलकलाकुलमयः परिहीणभुजङ्गनिम्नगासङ्गः ॥
प्रबलयति रुद्रचन्द्रः कुतुकोदन्वन्तमुल्लसत्कवितः ॥६२॥

रुद्रचन्द्रे राज्ञि रुद्रसम्बन्धिचन्द्रखण्डतादात्म्यमारोप्य तद्व्यतिरेकः प्रतिपाद्यते । चन्द्रान्वयिन्यर्थे स्ववाचकपदबोध्यान्यार्थाभेदाध्यवसायेन तस्य चन्द्राभेदाध्यवसितराजनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं कथ्यते इति तन्निर्वाहः । हरचूडामणिचन्द्रो हि एककलारूपोऽयं तु पर्याप्तसर्वकलानिष्णातः तेन सर्वकलाविषयकसम्यग्बोधसूचनम् । एवं स सर्पाणां निम्नगाया गङ्गायाश्च सम्बन्धयुक्तः एकस्थानस्थितत्वात् । अयं तु भुजङ्गानां=सूचकानां, निम्नगानां=वेदविरुद्धाचारमसक्तानां च संसर्गहीनः । एवं स शुक्लवृत्तिकवित्वाख्यधर्मरहितः । तस्य चन्द्रावृत्तित्वात् । अयं तु उ-

ल्लसन्ती सर्वेषामुत्कृष्टत्वेन प्रतीयमाना कविता लोकोत्तरवर्णना यस्य तादृश इति। चन्द्रोऽपि समुद्रमुद्वेलयतीत्यर्थः॥ ६२॥

सम्प्रति विनयप्रदर्शनपूर्वकं चिकीर्षितं प्रतिजानीते—

प्राचीनैः सुचिरोचितपदार्थसारे सरस्वतीक्षेत्रे॥
अर्थानां केषांचिद्यतामहे कर्तुमुञ्छमिव॥ ६३॥

किञ्चिदुच्चयने बह्वर्थविशेषसम्भवात् सुचिरेति। एकेन चिरमप्युच्चयने तत्सम्भवात् प्राचीनैरिति बहुत्वम्। एतेन ततोऽर्वाचीनतया स्वस्य तदुच्चयनासामर्थ्यमपि सूचितम्। प्रकृते उच्चयनं=निबन्धः, पदार्थाः=धान्यादयः शब्दास्तदर्थाश्च। तैरपकृष्टतत्स्वीकारे उत्तमार्थशेषशङ्कावारणाय सारेति। सरस्वतीक्षेत्रे वाग्विषये इत्यर्थः। क्षेत्रत्वारोपेण (१)पावनसामर्थ्यद्योतनम्। अथच नदीतीरसम्बन्धिकेदारे। देवमातृकस्थले सर्वदाफलानुपपत्तेः। एतेन वाचः फलाव्यभिचारः सूच्यते। पतितवल्लरीग्रहणं शिलं तादृशबीजग्रहणमुञ्छ इति स्मृतिः। एतेनात्यल्पमेव तदवशिष्टं पदार्थजातमिति दर्शितम्॥ ६३॥

अथ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये अर्थानामानन्त्यमाह—

विषया नैक विशेषाः पर्यवसायी न कल्पनाकोशः॥
तस्मिन्मनोऽप्रतिहतं यदि तत्कैर्नाम किमुपात्तम्॥ ६४॥

सन्ति तावत्प्रतिपदार्थमनेके विशेषाः। कविभिश्च तत्तत्सामग्र्या प्रत्येकमुपस्थितानां पदार्थानां संसर्गं मानसमेव कल्पयित्वा तद्वर्णनं क्रियते। कल्पनस्य च पर्यवसानं नास्ति पदार्थभेदेन संसर्गभेदस्यानन्तत्वात्। स एव ह्यर्थो भङ्ग्यन्तरेण वर्ण्यमानो नूतन इव प्रतिभासते। अत एव ध्वनिकृदाह—

---

(१) वारनेति पाठान्तरम्।

"ध्वनेर्योऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यात्मा(१) निदर्शितः।

एतेनानन्त्यमायान्ति कवीनां प्रतिभागुणाः॥" (ध्वन्यालोके उ० ४ श्लो० १)

अत एव कल्पनाया आनन्त्येन कोशत्वोक्तिः। यदि तस्मिन् कल्पनाकोशे अप्रतिहतं=तत्तत्पदार्थसंसर्गज्ञानवैकल्यरहितं मनोऽस्ति तदा कैः किं गृहीतम्। अल्पमेव वर्णितमित्यर्थः॥६४॥

सत्काव्यस्य सर्वोपादेयतामाह—

तत्तच्छास्त्रसमुद्रावगाहलब्धानि बुद्धिरत्नानि॥
ग्रथितानि शक्तिमद्भिः शब्दगुणे भूषयन्त्यखिलकण्ठान्६५

यथा समुद्रादुपात्तानि मौक्तिकादिरत्नानि ग्रथनकुशलैः सूत्रेषु गुम्फितानि कण्ठं परिष्कुर्वन्ति तथा बहुविधवाङ्मयपर्यालोचनोत्पन्ना बुद्धयः तद्विषयीभूता अर्थाः कवित्वबीजभूतसंस्कारविशेषरूपशक्तिशालिभिः सत्कविभिः शब्दे निबद्धाः सन्तः कण्ठं भूषयन्ति। तादृशकाव्यपाठकानामनभिज्ञापेक्षोत्कर्षवत्त्वमेव शोभा। 'शोभतेऽस्य मुखम्' इत्यादौ पूर्वमीमांसायां तथा निर्णयात्। एतेन सर्वविद्यानां काव्योपयोगदर्शनम्। तदुक्तम्—

"न तच्छिल्पं न तच्छास्त्रं न सा विद्या न सा कला॥

जायते यन्न काव्याङ्गमहो भावो गुरुः कवेः॥" इति॥६५॥

यत एवोक्तविधं काव्यं सर्वैरुपादीयते अत एव सर्वदाध्ययनाविच्छेदात्तदुच्छेदो न भवतीत्यभिप्रायेणाह—

सुखगम्यध्वनिशालिन उज्झितदोषाः प्रसन्नरसाः॥
काव्यविशेषा गङ्गापूरा इव नैव यान्ति विच्छेदम्॥ ६६॥

गङ्गाप्रवाहपक्षे स्पष्टम्। सुखगम्येति अगूढत्वास्फुटत्वनिरा-

(१) व्यङ्ग्यस्याध्वा इति पाठः काव्यमालामुद्रितध्वन्यालोके।

सः । असहृदयैरपि संवेद्यत्वं सहृदयैरपि कष्टेवेद्यत्वं च तदुभयलक्षणम् । अत एवोक्तम्—

"नान्ध्रीपयोधर इवातितरां प्रकाशो
नो गुर्जरीस्तन इवातितरां निगूढः ॥
अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चि-
द्रम्यत्वमेति मरहट्टवधूकुचाभः ॥"

काव्यप्रकाशे—"इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ॥" (उ० १) दोषाणां व्याकरणच्छन्दोविरुद्धत्वादीनां त्यागः । प्रसन्नः स्वशब्दवाच्यत्वादिदोषरहितो रसो यत्र । आल्हादकत्वावच्छेदकरूपेण रसोपस्थापका इत्यर्थः । एतादृशवैलक्षण्यवैशिष्ट्यदर्शनाय विशेषा इति ॥ ६६ ॥

प्रसङ्गादसत्काव्यकर्तॄणां स्वरूपमाह—

विषमदृशां विबुधानां जातुचिदिष्टावनुपयुक्तम् ॥
कुकवय उग्रनिसर्गा दुर्वर्णमुदीरयन्त्यपि रुदित्वा ॥६७॥

विषमा विषयपरिच्छेदहीना दृक् ज्ञानं येषाम् । विबुधानां=सहृदयानाम्,इष्टौ=आनन्दे । अनुपयुक्तं तदजनकत्वात् । यद्वेच्छाया अविषयत्वात् । उग्रो रसहीनतया तीक्ष्णप्रायो निसर्गः स्वभावो येषामीदृशाः कुत्सिताः कवयो रुदित्वापि महता प्रयासेनेतियावत् । दुष्टं वर्णं काव्यरूपमुदीरयन्ति प्रकाशयन्ति । अथच विषमदृष्टिस्त्रिनेत्रत्वात् । उग्रो रुद्रस्तत्स्वरूपाः । रुद्रेणापि रुदित्वा दुर्वर्णं रजतं प्रकाशितम् । तदपि विबुधानां देवानामिष्टौ यज्ञकर्मण्यनुपयुक्तम् । तथाच श्रुतिः—"सोऽरोदीद्यदरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वं तस्य यदश्रुशीर्यत तद्रजतमभवत्तस्माद्बर्हिषि रजतं न देय-

म्'' इति । बर्हिषि यज्ञे इत्यर्थः । अयं च "हिरण्यं निधाय वेतव्यम्" इति वपने विहितस्य हिरण्यस्य स्तुत्यर्थं रजतनिन्दार्थवादः ॥ ६७ ॥

इदानीमसत्काव्यस्य कर्त्तुरज्ञानसूचनद्वारा दुर्यशोहेतुतया तस्य च—(दुर्यशसः)

"कीर्तिं स्वर्गफलामाहुरासंसारं विपश्चितः ॥
अकीर्तिं तु नरा लोके नरकोद्देशदूतिकाम् ॥"

इत्यनर्थजनकत्वात्तस्य(असत्काव्यस्य)हेयत्वार्थं तन्निन्दां निबध्नाति

सन्तोऽपि रसविशेषाः केचित्पृथिवीविकारसम्भूतैः ॥
कूपैरिव दुष्काव्यैः स्वगर्भिता नेतरोपकाराय ॥६८॥

स्वतः समाल्हादहेतवोऽपि रसादयोऽर्थाः कुकाव्यनिबद्धाः सन्त इतरेषामाल्हादं न जनयन्ति । तदुपस्थापकसामग्रीवैकल्याच्चमत्कारापकर्षकहेतुमत्त्वाद्वा । यथा जलानि शैत्यादिगुणविशिष्टान्यपि कूपान्तर्गतानि तदुद्धरणसामग्रीरहितानां तृष्णाप्रतीकारं न कुर्वन्ति तद्वत् । पृथिवीशब्देन तद्वासिजनग्रहणम् । तेषां विकाराय वैमुख्यार्थम् उत्पन्नैरिति काव्यपक्षे । पृथिवीविकारा इष्टकादयः तज्जनितैरिति कूपपक्षे ॥ ६८ ॥

सम्प्रत्यापातरमणीयं काव्यं निन्दति—

अन्तःसारविहीनाः प्रतिभानविशेषकृतपरिष्काराः ॥
दधतीह काव्यभेदाःकृत्रिममणिवत्प्रकर्षमापातात्॥६९॥

सारः=रसादिरुज्ज्वलादिश्च । परिष्कारः=शब्दाडम्बरादिः रूपाद्याधानं च । आपातात्=यावत्पर्यन्तं सम्यक् न विचारितास्तावदेव समीचीनतया भासन्ते । एतेनाज्ञमात्रोपादेयत्वं सूचितम् । सहृदयास्तु विभाव्यैवोपाददतीति तदुपादानं

विना काव्यस्य वैफल्यात् अन्नमात्रपरिग्रहेण न कृतकृत्यत्व-मित्यर्थः ॥ ६९ ॥

तदेवाह—

इह परमोदनहीनास्त्यक्तरसव्यञ्जनास्तृणप्रायाः ॥
बिभ्रति काव्याभासा दुर्गतपाकस्य (१)सम्भोज्यम् ७०

अथच पापपरिणामवत् सहृदयानामुद्वेगमेव जनयन्तीत्यर्थः । परेषां सहृदयानां मोदनं चमत्काराधानं तदसमर्थाः । परमत्यन्तमोदनेन हीना असदन्नप्रायत्वात् । त्यक्तं रसानां शृङ्गारादीनां व्यञ्जनं विभावादिद्वारा ध्वनिर्यैः । विभावादिद्वारोपस्थिता एव हि ते चमत्कारकारकाः । तत्र(काव्याभासेषु)तु स्वशब्दादिभिरुपस्थिता इति न चमत्कारहेतवः । पक्षे त्यक्तरसानि लवणादिरहितानि व्यञ्जनानि शाका येषु । तृणप्रायाः विचारासहत्वात् । पक्षे शाकबाहुल्यात् । तदाह—

"आढ्यानां मांसपरमं मध्यानां गोरसोत्तरम् ॥
शाकोत्तरं दरिद्राणां भोजनं भरतर्षभ ! ॥" इति ॥७०॥

एवं सप्रपञ्चमभिधाय चमत्कारजनकवाक्यमेव काव्यमिति सङ्क्षिप्य दर्शयति—

शीलं पतिव्रतायां रूपं वेश्यासु संसृतौ विद्या ॥
संन्यासिषु वैराग्यं काव्ये सारं चमत्कारः ॥ ७१ ॥

"आर्तार्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना कृशा ॥
मृते म्रियेत या पत्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता" ॥ "शीलं स्वभावे सद्वृत्ते" इत्यमरः । सद्वृत्तहेतुतया तथोक्तिरिति व्रतखण्डे हेमाद्रिः । रूपमिति । अन्यथा तदनादरणात् । विद्ये-

---

१ सम्भोज्यम् भोगम् ।

नि । ऐहिकामुष्मिकफलापवर्गहेतुत्वात् । वैराग्यामिति । यदुक्तम्—

"कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ॥
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ॥"(भ० गी० अ० ३ श्लो० ६)चमत्कार इति । चमत्कारत्वं सहृदयप्रतीतिसिद्धो जातिविशेष इति रसगङ्गाधरकृतः ॥ ७१ ॥

सम्प्रति यस्य यावदेव ज्ञानं तद्विषयार्थेनाल्पज्ञबहुज्ञसाधारणचमत्कारजनकं मुख्यं काव्यमिति दर्शयति—

भावक्षोदविदग्धान् यथास्थितग्राहिणोऽपि सत्पुरुषान्॥
सत्कविता युवतिरिव प्रमोदयत्येव निर्विशेषेण ॥७२॥

भावक्षोदः=पदार्थरसादिविचारः । पक्षे तदीयेङ्गितादिपरिच्छेदः । यथा युवतिः पामराणां कामशास्त्राद्यभिज्ञानां च समाल्हादमादधाति तथा सत्कवितापि । निर्विशेषस्तु चमत्कारोपजननमात्रेण न तूभयचमत्कारसाम्याभिप्रायेणेति बोध्यम् ॥ ७२ ॥

इति ग्रन्थारम्भः ॥

पाठक्रमं समवलम्ब्य समस्तवर्णे—
ष्वाश्रिस कादिषु परं तमपि स्वराणाम् ॥
किञ्चिन्निपातमपहाय पुरःप्रयुक्त-
शब्दप्रयोगरहितः प्रथमं निबन्धः ॥ १ ॥

एकापि चोक्तिरिह भूयसि सम्भवन्ती
योज्या स्वयं सहृदयैरुचितानुसारात् ॥
उद्देशतस्तु विवरीतुमहं प्रवृत्त-
स्तेषां विभाव्य परिदर्शयितास्मि किञ्चित् ॥ २

तत्र परिहासेन नायिकासङ्गममपलपन्तं नायकं सहचरो हेतुना निर्णीय तं दर्शयति—

असहकलेवरवीरुधि सुदृशि विभाते शयानायाम् ॥
नयनानि कमलकुमुदावस्थां दधते सखीसपत्नीनाम् ७३॥

असहत्वमपाटवम् । हेत्वन्तरबाधसहकृतप्रभातशयनेन सख्यां नायिकानुरागसूचकसम्भोगमनुमाय सखीनामानन्दोद्रेकान्नयनसमुल्लासेन प्रातर्विकसितपद्मावस्था । सपत्नीनां तु तत एव विषादसमुन्मेषान्नयनमीलनेन सङ्कुचत्कुमुदावस्था । अन्यावस्थायाः परेण प्राप्त्यनर्हत्वात्साम्यपर्यवसानेन पदार्थनिदर्शनालङ्कारो यथासङ्ख्यं च । तयोः स्वरूपमलङ्कारकौस्तुभे-

"उपमापर्यवसन्नो यत्रार्थोऽन्योन्यमन्वयानर्हः ॥
यच्च क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना सोक्ता ॥"
"निर्देशक्रमतो यदि समन्वयस्तद्यथासङ्ख्यम् ॥"

वीरुदिति मृदुत्वसूचनम् । एतेन मौग्ध्यं द्योतितम् । "नात्यन्तं क्लेशसहा नारी नवयौवना ज्ञेया" इति भरतात् ॥७३॥

काञ्चिदुत्तमनायकमपहायान्यत्रासञ्जयितुकामा कुट्टनी नायिकामाह —

अवरस्य चोत्तरस्य च सर्वादित्वं व्यवस्थया भवति ॥
समयविशेषनिबन्धनमादरणीयत्वमखिलस्य ॥ ७४ ॥

अवरः=हीनः। उत्तरः=श्रेष्ठः । "उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यादनुत्तर" इत्यमरः। पक्षे उभयशब्दस्वरूपग्रहणम् । सर्वादित्वं=सामान्यं सर्वादिगणपाठप्रयुक्तकार्यवत्त्वं च । व्यवस्था=कदाचिदुत्तमस्योपादानं कदाचिच्चापकृष्टस्येति विभागः। पक्षे स्वाभिधेयस्य नियमेनावध्यपेक्षा । पूर्वापरादिशब्दानां हि अर्थो नि-

यमेनावधितापेक्षः । पूर्वं इत्युक्ते कस्मादित्याकाङ्क्षोदयात् । अत्र पाणिनिसूत्रम्-"पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम्" इति। (१।१।३४) अत्र लौकिके शास्त्रीयव्यवहारारोपरूपा समासोक्तिः ॥ ७४ ॥

काञ्चित्कुलकामिनीमुपपतावुपोद्बलयितुं दूती श्लेषेणाह—

अयि सत्तासामान्यं नास्ति न वा जातिसङ्करो दोषः॥
भूयांसः समवाया मार्गोऽयं श्रूयतेऽभिनवः ॥ ७५ ॥

अभिनवत्वं रसिकमात्रक्षुण्णत्वात् । सत्ता=साधुत्वं तत्सामान्यम् । नास्ति=तन्नाश्रयणीयम् ।जातिसङ्करः=अन्यजातीयाया अन्यजातीयेन समागमः । समवायाः=सम्बन्धा बहवः कार्याः।न तु "नैकस्यै बहवः सह पतय" इति वचनादेकत्रैव सर्वदा स्थेयम् । पक्षे अभिनवः=नूतननैयायिकोन्नीतः। द्रव्यगुणकर्मवृत्तिसत्ताजातिं प्राचीनाः स्वीकुर्वन्ति। नतु नव्याः। प्रमाणाभावात्। तथा परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सत्येकाधिकरणवृत्तित्वरूपं साङ्कर्यं जातिबाधकं ते मन्यन्ते, न त्वेते । दूषकताबीजाभावात् । एवं सर्वगुणादीनां समवायमेकमेव ते आहुः। एते तु गन्धरससमवायाभेदे जलेऽपि गन्धवत्ताप्रतीतिः स्यादिति नानैवेत्यर्थः ॥७५॥

पूर्वमनुनयासक्तमपि नायकमवधीर्यानुतप्यमानां स्वलाघवशङ्कया नायकानुनयं कर्तुमनिच्छन्तीं नायिकां सखी सोपन्यासमाह—

अवलोक्यते न सन्ध्यक्षरे सखि ! ह्रस्वता क्वापि ॥
विदुषिब्रुवे! विधिवशात्तेन युता सुत्यजा किंवा॥७६॥

पूर्वार्द्धे सख्युक्तिः। सन्धिः=परस्परानुवर्तनं तत्प्रतिपादकाक्षरे ह्रस्वता अपकर्षो न भवति । तेन प्रेयान् प्रार्थ्यताम्। अथच स-

न्ध्यक्षरेति एकारादिवर्णचतुष्टयसंज्ञा शाब्दिकानाम्। तत्र ह्रस्वत्वं नास्ति दीर्घप्लुतानामेव तेषां सर्वत्र ग्रहणादिति द्वितीयोऽर्थः। उत्तरार्द्धे च नायिकोत्तरम्। कुत्सिता विदुषी विदुषित्रुवा पण्डितम्मन्येत्यर्थः। घरूपेत्यादिना पुंवद्भावं बाधित्वा ह्रस्वः। तेन= नायकेन, भाग्यवशात् युता=मिलिता अन्या नायिका किं मदुक्त्या सुत्यजा किंतु नैव। तथाच वरं वैयर्थ्याद्वरं (१)मानमेव रक्षेयम्। अथच तेन सन्ध्यक्षरेण विधेः ह्रस्वविधानस्यानुरोधात् युता इकारोकाररूपत्वमवश्यं प्राप्यम्। इकारोकारयोर्द्वन्द्वे तल्प्रत्यये युतेतिरूपम्। तेषां ह्रस्वत्वाभावेऽपि यत्र तेषां ह्रस्वो विधीयते तत्रेकार उकारो वा भवत्येव यथा गोशब्दस्य ह्रस्वत्वे चित्रगुरित्यादाविति भावः॥ ७६॥

काचिद्विरहिणी कुसुमितकिंशुकमुपवनं द्रष्टुमशक्तेदमाह—

अनरण्यं सखि! शृणुमो हतं पलाशेन पूर्ववाक्येभ्यः॥
अधुनारण्यमपीदं हतं पलाशेन पश्यामः॥ ७७॥

पलाशो राक्षसः। पलं मांसमश्नातीति व्युत्पत्तेः। अनरण्यो नाम रघुवंशीयो राजा दिग्विजयप्रसङ्गे रावणेन हत इत्युत्तरकाण्डे। पलाशेन=किंशुकेन। अरण्यं= वनम् अनरण्यविरुद्धं च। हतं=दुर्दर्शीकृतं मारितं च। अनरण्यस्य पलाशहतत्वादरण्यस्यापि तद्दर्शनं चित्रमित्यर्थः। "पलाशः किंशुके सट्यां हरिते राक्षसेऽपि च।" इति विश्वः॥ ७७॥

काचित्कृतापराधे नायके मानबन्धाय प्रेरयन्तीं सखीमाह—

अश्मत्वं स्पर्शमणाविक्षौ ग्रन्थिः सुधानिधावङ्कः॥
अपराधित्वं प्रणयिनि हेयत्वं न प्रयोजयति॥ ७८॥

---

(१) वरं=श्रेष्ठं, मानविशेषणमेतत्।

यत्संयोगाद्धात्वन्तरस्य स्वर्णत्वं स स्पर्शमणिः । इक्षुपदेन प्रसिद्धतया माधुर्यलाभः । मणयिनीत्यत्र विषयतासम्बन्ध इनिप्रत्ययार्थः । हेयत्वमुपेक्षणीयत्वम् । तथाच गुणविशेषसामानाधिकरण्याभावविशिष्टानामेवैषां हेयत्वप्रयोजकत्वं न तु तत्समानाधिकरणानामपीति मानानौचित्यमित्यर्थः ॥ ७८ ॥

कृत्रिमगुणां नायिकामापाततो बहुमन्यमाने नायके गुणगर्विता काचिन्निगूढाभिप्रायमाह—

अहह गुणैरिह कृतकैः परमाणून् पार्थिवानाह ॥
स्वाभाविकगुणयुक्तान्पुनर्जडाख्यान् हतो लोकः ॥७९॥

अहहेत्यनुचितार्थानुभवविषादसूचनम् । नित्यपृथिवीगुणानामपि पाकजत्वमिति सिद्धान्तात् कृतकैरिति । गुणैर्गन्धरूपादिभिर्युक्तान् परमाणून् पृथिवीसम्बन्धिनो वदति । नित्यगुणयुक्तांस्तु परमाणुविशेषान् जलसंज्ञान् वदति । नित्यजलादिगतगुणानां नित्यत्वस्वीकारात् । अथच कृत्रिमगुणान् पार्थिवान् राजतुल्यान्, निसर्गसिद्धगुणांस्तु जडान् ब्रूते । हतः परमार्थानभिज्ञ इति ॥७९॥

काञ्चिदगुणज्ञेन नायकेनानाद्रियमाणां कुलवधूं कापि सदाचारा वृद्धा उपदिशति—

अनिशं तिरस्कृता सखि ! तेन निकारोत्तरोपसर्गेण ॥
स्मरणार्हप्रकृते ! नय समयं साधुत्वमन्यथा न भवेत् ८०

स्मरणीयप्रकृतित्वेन तस्या अनुपेक्षात्मकज्ञानविषयत्वाक्षेपादभ्यर्हितत्वद्योतनम् । निकारोत्तरेण= त्वत्तिरस्कारप्रधानेन, उपसर्गेण=कार्ये कारणोपचारादवश्यमुपद्रवजनकेन, तिरस्कृता= त्वदपकृष्टगुणनायिकान्तरप्रेमादिनाऽनादृतापि कालमतिवाहय । अन्यथा सतीत्वहानिः स्यात् । अथच स्मरणवाचिका प्रकृतिः 'इक्

स्मरणे' इतिधातुः निशब्दोत्तरम्–'अधि' इत्यस्य प्रादिषु पाठात् निकारोत्तरेणाध्युपसर्गेण नित्यमादौ प्रयुज्यमानेन पश्चात्कृतैव प्रयोगार्हा । "इङिकावध्युपसर्गतो न व्यभिचरत" इतिन्यायेन केवलयोः प्रयोगानर्हत्वादित्यर्थः ॥ ८० ॥

'कथं स्वीयप्रियमपहायान्यत्र रक्तासि' इतिवदन्तीं सखीं काचिदाह––

अनुकूलेनैव समं प्रणयः साजात्यमनपेक्ष्यम् ॥
दहनस्य सखा पवनस्तेजस्त्वभिभावकं सौरम् ॥ ८१ ॥

अनुकूलेन=स्वचित्तानुवर्तिना। पक्षे स्वकारणीभूतेन । साजात्यं= समानजातीयत्वम् । अनपेक्ष्यम्= अनादरणीयम् । परस्परविरुद्धतेजस्त्ववायुत्वावच्छिन्नयोरपि दहनमारुतयोः सख्यस्य तेजस्त्ववतोरपि वन्हितपनयोरभिभाव्याभिभावकत्वदर्शनाच्च । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

एकस्मिन्नेवावधिदिने परिशिष्टे सति नायिकासमाश्वासनाय सख्या कृतं विशेषं सहचरः सश्लाघं नायकाय निवेदयति––

अवधिदिवसोऽयमेकोऽवशिष्ट इति दत्त एकाङ्के ॥
पूर्वाङ्का अपि दत्ताः प्राच्यनयेनेति विवदतेस्म सखी॥८२॥

गतदिवसानां बहुत्वादवशिष्टैकदिनस्यैवाङ्को दत्तः। सख्या तु दिनान्तरसङ्ख्यार्था अप्यङ्काः प्राच्यलिप्यैव लिखिताःस्थिता इति प्रसवस्थानम् । तथाचायमप्यङ्को मैथिललिपिरीत्यैव दत्तः । ततश्च सप्तानामयमङ्को न त्वेकस्येति फलति । नागरिकलिपौ य एकाङ्कस्तस्य प्राच्यालिपौ सप्ताङ्कस्य लेखनात् । तेन किञ्चिच्चिरकालं नायकानागमनेऽप्यस्या आश्वासोऽस्त्वित्यभिप्रायः॥८२॥

नायकं स्वहस्तवर्तिनमभिज्ञाय सपत्न्यादीनवमन्यमानां ना-

यिकां हितैषिणी प्राह--
अत्यन्तपदविदापि हि खलादरो जगति न त्याज्यः ॥
सुकरोऽथ दुष्करो वा किमन्यथा सिध्यति प्रणयः॥ ८३ ॥

उन्नतपदारूढेनापि निश्चयेन खलानां दुष्टानामादरो न विहेयः । अन्यथा सुकरो दुष्करो वा प्रणयो न निर्वहति । तैस्तद्भङ्गोपायकरणादित्यर्थः । अथचात्यन्तशब्दज्ञेनापि खल्प्रत्ययस्यादरो न त्याज्यः । अन्यथा सुकरदुष्करशब्दौ न सिद्ध्यतः । "ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खल् (३ । ३ । १२६ ।) इतिसूत्रेण खल्प्रत्ययविधानादेव तत्सिद्धिरितिभावः ॥ ८३ ॥

कस्यचिदर्थे दूती नायिकामाह--
अयि स गुणैकमयात्मा(१) मदनस्य शिलीमुखैर्निहतः ॥
नेत्रत्रिभागहरणात्कृतस्त्वया रूपमात्रपरिशेषः ॥ ८४ ॥

अयीतिसानुनयसम्बुद्धौ । बहुगुणमयो मन्मथशरपीडितः स युवा नेत्रस्य तृतीयभागेन कटाक्षेण हरणात् वशीकारात् कृशशरीरतया रूपमात्रावशेषः कृतः । अथच गुणास्त्रय एकं चेति अङ्कदानात् त्रयोदशसङ्ख्या सम्पद्यते । तत्र मदनबाणैः पञ्चभिर्गुणने पञ्चषष्टिसङ्ख्या सिद्ध्यति । ततो द्वात्रिंशता तत्र भागहरणे चतुःषष्टेर्लोपादेकमेव परिशिष्यते । रूपेत्येकसङ्ख्योच्यते इति गणकाः ।
"सन्देशे चैव दूत्यास्तु प्रदद्यान्मदनाश्रयम् ॥
तस्येयं संव्यवस्थेति कथयेद्विनयेन सा ॥" इतिभरतोक्तेः ॥८४॥

---

(१) एकं (वस्तु) प्रचुरं यस्मिन् स एकमयः "तत्प्रकृतवचने मयट् [५ । ४ । २१] । इत्यनेन प्राचुर्यार्थे मयट् । गुणेन एकमय इति तृतीयेति योगविभागात्समासः । धान्येन धनवान् इत्यादाविव 'प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्' इत्यनेन तृतीया । ततो बहुव्रीहिः ।

काचित्प्रणयस्थैर्यार्थिनी नायकमाह--

अभ्यासे सति भेदो भावस्याभ्युपगतो येन ॥
तेन गुणान्तरयोगात्तदूरीकारे किमाश्चर्यम् ॥ ८५ ॥

चिरपरिचयोऽभ्यासः । भावोऽनुरागस्तस्य भेदो वैषम्यमपकर्ष इति यावत् । गुणान्तरं= प्रथमानुरागविषयनिष्ठगुणापेक्षयोत्कृष्टगुणः । तद्वत्त्वं चान्यस्या नास्त्येवेत्यभिप्रायात्सौन्दर्यगर्वितेयम् । अथच "समिधो यजति" "तनूनपातं यजति" इति पञ्चकृत्वो यजेरभ्यासाद्यागभेदः । "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्याऽऽमिक्षा वाजिभ्यो वाजिनम्" इत्यत्र पूर्ववाक्यविहितदेवतावरुद्धे यागे वाक्यान्तरोपात्तवाजिनरूपगुणनिवेशायोगाद्वाजिनद्रव्यकं (वाजिदेवताकं) यागान्तरमेवेति मीमांसकमतध्वनिः॥८५॥

पूर्वं नायकाय दत्तलेखा मर्यादोल्लङ्घनसाहसभीता कुलकामिनी तत्सखी चेदमाहतुः—

अभिजाततया च गुणादरेण च द्वापरो भवति भूयान् ॥
उल्लङ्घयितुं तत्र हि न शक्यते तन्वि ! लिखितार्थः॥८६॥

अभिजातता= कुलीनत्वम् । तेनाभिसारनिवृत्तिकोटिः । नायकस्योत्तमतया तद्ग्रहावश्यकत्वं गुणादरः । तेनाभिसरणकोटिः । "सन्देहद्वापरौ चाथ समौ" इत्यमरः । उत्तरार्द्धे सख्युक्तिः । तत्र सन्देहे सति लिखितः पूर्वं लिखित्वा नायकाय प्रेषितोऽर्थो न त्याज्यः प्रतिज्ञाभङ्गप्रसङ्गात् । अथच द्वापरयुगे लिखितस्य मुनेः स्मृत्यर्थो नोल्लङ्घ्यः ।

"कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ॥
द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरः स्मृतः ॥"

इतिवचनात् ॥ ८६ ॥

पूर्वं कृतप्रणयभङ्गं पश्चात्तदनुबन्धकामं नायकं कापि सेर्ष्यमाह–

अतिमात्रमकमनीयं चरितं पदमात्रनिष्ठानाम् ॥
प्रत्ययलक्षणमाह प्रत्ययलोपेऽपि पाणिनिर्यस्मात् ॥ ८७ ॥

पदं=स्थानं साधुशब्दश्च । तत्रैव निष्ठा तात्पर्यं येषां तादृशानां चरितम् अत्यन्तमरम्यम् । पदप्राधान्येन प्रत्ययतिरस्कारात् । प्रत्ययः= प्रणयः स्वादिश्च । तस्य लोपेऽपि तत्कार्यं कुर्वन्ति नैतद्रसिकानां संमतम् । "स्थिरप्रेमा भग्नः सदसिरिव सन्धिं न भजते" इतिन्यायात् । पक्षे "प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्(१ । १ । ६२) इति सूत्रेण तदभावेऽपि तत्प्रयुक्तकार्यं कुर्वन्तीत्यर्थः ।। ८७ ॥

कमपि चपलस्वभावं नायकं दृढानुरागं कर्तुं सखीदमाह–

अत्यन्तदुरवगाहं हृदयसरस्वन्तमेतस्याः ॥
अन्तः प्रविशन्क्षोभं नयसितरां मन्दरागस्त्वम् ॥ ८८ ॥

दुरवगाहम् अल्पगुणविषयकानुरागराहित्यात् । पक्षे दुस्तरम् । "सरस्वान् सागरोऽर्णवः" इत्यमरः । गाम्भीर्यादिना हृदयस्य समुद्रत्वम् । प्रविशन्=अनुरागविषयीभवन् । पक्षे प्रसिद्धम् । क्षोभं= निर्वेदादि उद्वेलत्वं च । मन्दो रागो यस्मिन् । अथच मन्दरनामकोऽगः शैलस्तद्रूपः । नयतेर्द्विकर्मकत्वात् उभयत्र द्वितीया । दुरवगाहेऽपि तत्र प्रयत्नविशेषेण प्रविश्य तत्प्रतिकूलाचरणमनर्हमित्यर्थः ॥ ८८ ॥

काचिद्ग्राम्यनायकासक्ता नगराङ्गना तदनौचित्यमाशङ्कमानां सखीमाह—

अग्रे निवेदये तव किं नाम प्राकृतीयवैदग्धीम् ॥
रेफस्य गमनमूर्ध्वं क्वचिदपि नाकर्ण्यते यत्र ८९ ॥

"महाराष्ट्रोद्भवां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः"। इति दण्डी। "रेफो रवर्णे कथितः कुत्सिते वाच्यवस्तुनः"। इतिविश्वः। प्राकृतत्वं मुख्यार्थे तत्त्वेनाभिमतत्वमात्रत्वमतो न व्याघातः। रकारस्योपरिगमनं लिप्यभिप्रायेण। ऊर्ध्वगमनम् आदरविशेषश्च। प्राकृते हि जनार्दन इत्यादिस्थले कुत्रापि तस्योपरिलिखनं नास्ति। तथाच हलादिभूतरकारोच्चारणं नास्तीति फलितम्। एवं यत्र कुत्सितानामादरो नास्ति तेषां गुणज्ञतया लोकप्रवादमात्रेण न तत्परित्यागो युक्त इति भावः॥ ८९ ॥

शीघ्रगमनमभ्यर्थयन् कश्चिन्नायके नायिकावस्थामाह—

अद्भुतमिदं यदिन्दुस्तपनः पवनश्च पावको जातः॥
तव विरहे किं चित्रं शरत्समा भवति यत्तस्याः॥ ९० ॥

चन्द्रसूर्ययोरनिलानलयोश्च विरुद्धजात्यवच्छिन्नतया ऐक्यमनुपपन्नम्। दुःखदत्वतात्पर्याद्विरोधपरिहारः। आद्यो द्रव्यजात्योर्द्वितीयो जातेर्जात्या सह विरोधः। शरत्समय उद्दीपकत्वातिशयेन दुरतिवाहत्वात् समा वर्षप्रायो यद्भवति तद्युक्तम्। शरत्पदेन वर्षस्याप्यभिधानात्। स्वस्य स्वाभिन्नत्वादितिभावः। "हायनाब्दशरत्समाः" इत्यमरः॥ ९० ॥

कश्चिन्मनस्वी उन्नतपदमारोपयति स्वामिनि तद्भङ्गमभ्यर्थयन्नाह——

अलमेवोदात्ततया तथाविधानामिह पदानाम्॥
आदावन्ते च भवेद्येषामावश्यकः खलु निघातः॥९१॥

उदात्तता=महत्त्वम् "उच्चैरुदात्तः"(१।२।२९।) इतिलक्षितः स्वरविशेषश्च। पदानाम्=अधिकाराणां शब्दानां च। निघातः=अपकर्षोऽनुदात्तत्वं च। पूर्वं स्वापकर्षमाधायैव प्राप्तं पश्चादपि

तदाधायकं च पदं न मानिनां हृदयमानन्दयति । एवं च-"अ-नुदात्तं पदमेकवर्जम्"(६।१।१५८)इतिसूत्रेण यत्र पदे यस्योदात्तः स्वरितो वा विधीयते तमेकमचं विहाय तत्पदवर्तिनामन्येषामचामनुदात्तत्वविधानमिति लौकिके शास्त्रीयव्यवहारारोपरूपा समासोक्तिः । यद्वा प्रणयभङ्गभीता नायिका तत्स्थैर्यार्थमिदमाह।९१।

कश्चिल्लोकोत्तरगुणशाली अखिलग्राह्योऽल्पगुणेनैवानभिज्ञेषु लब्धादर आह--

अतिमहतामपि लोके कृतकगुणेनैव विश्रुतिर्भवति ॥
परिमाणेन तथा नहि बोधेन यथा प्रकाशते जीवः ॥९२ ॥

अतिमहताम्=उत्तमगुणवतां परममहत्परिमाणवतां च । कृतकेन=क्षुद्रेण जन्येन च । विश्रुतिः=प्रतिष्ठा प्रत्यक्षं च । विभोरपि जीवस्य जन्यगुणभूतज्ञानोपधानेनैव प्रत्यक्षं, नतु नित्यतत्परिमाणोपधानेन । बोधपदमिच्छादियोग्यात्मविशेषगुणोपलक्षणम् । तत्परिमाणस्याप्ययोग्यत्वमिति । पक्षे च परिमाणविशिष्टो जीवो न प्रत्यक्षः किंतु ज्ञानविशिष्ट एवेत्यपि व्याख्येयम् ॥ ९२ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

(१)अभ्रमुगतया कुन्तलभासा त्वं सुषमयानुपमया च ॥
लसदञ्जनया च दृशा वरवर्णिनि ! पद्मिनीत्युचितम् ९३

पद्मिनी नायिकाविशेषः । तदुक्तम्—

"पद्मिनीं तदनुचित्रिणीं ततः शङ्खिनीं तदनु हस्तिनीं विदुः ।
उत्तमा प्रथमभाषिता ततो हीयते युवतिरुत्तरोत्तरम् ॥"

इति । (रतिरहस्ये जात्यधिकारे श्लो०१०) अभ्रं मुञ्चति तया मेघनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिन्येतियावत् । अतया=प्रत्यक्षया ।

(१) अभ्रमुक् चासौ अता चेति कर्मधारयसमासः ।

तच्छब्दस्य परोक्षार्थवाचित्वात् । तेन स्वरूपासिद्धिनिरासः। अनुपमत्वमन्यानिरूपितसादृश्यानाश्रयत्वम् । अन्यनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वमन्यप्रतियोगिकसादृश्याश्रयत्वं चेत्युभयस्यायं निषेधः। "सुषमा परमा शोभा"इत्यमरः । अथच पद्मिनी करिणी । "इभः स्तम्बेरमः पद्मी" इत्यमरः। "ऋन्नेभ्य"(४।१।५) इतिस्त्रियां ङीप्। अभ्रमुः अनुपमा अञ्जना चेति करिणीविशेषाः। भेदसम्बन्धावच्छिन्नाश्रयत्वे तादात्म्यावच्छिन्नत्वारोपादुक्तार्थसिद्धिः ॥ ९३ ॥

कश्चित्प्रियां मानयन्नाह—

अवतंसनीलनलिनं कलयति मिलदुज्ज्वले कपोले ते ॥
मधुकमुकुलभ्रमाय तदात्मीयभ्रमरतादात्म्यम् ॥ ९४ ॥

नीलोत्पलगतानां भ्रमराणां कपोले मधूककलिकाभ्रान्तिः। नीलोत्पले तु यथोक्तभ्रममूलककपोलसंयोगिभ्रमरतादात्म्यमिति रूपकम् । भ्रमरनीलोत्पलानां परस्परभेदज्ञानाभावरूपसामान्यालङ्कारस्तत्पर्यवसन्न इतिसङ्करः । कपोले मधूकसाम्यं कविसम्प्रदायः । "बन्धूकबन्धुरधरः सितकेतकाभं चक्षुर्मधूककलिकामधुरः कपोलः"इतिजयदेवादिप्रयोगदर्शनात् ॥ ९४ ॥

नायिकान्तरगुणप्रवादमाकर्ण्य शङ्कमानां नायिकां सखीदमाह—

अहमहमिकया दूरात्प्रसरन्तु समस्तसुमनसां गन्धाः॥
नतु मालतीमरिमलात्पुरतः केऽपि प्रयास्यन्ति ॥ ९५ ॥

"अहमहमिका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहङ्कारः ।" इत्यमरः । सुमनसां=पुष्पाणां रसवत्तया सहृदयानां नायिकानां च। समस्तपदं मालत्यतिरिक्तपरम्। एतत्कक्षां केऽपि न धास्यन्तीति भावः । गन्धपदस्य साधारणार्थतया परिमलपदस्य विशेषार्थतया बहन्तरत्वं सूच्यते । पुरत इतिशब्दोऽसाधुरिति यद्यपि

बहवस्तथापि प्रामाणिकप्रयोगप्राचुर्यादखण्डनिपातान्तरमेवेत्य-
भिप्रायेण प्रयोगः ॥ ९५ ॥

अतिरमणीयायामपि नायिकायां कस्यचिदनुरागे हेतुमु-
त्प्रेक्षमाणं लोकमालोक्य कोऽप्याह—

अतिसौरभानुरागे भृङ्गस्य गवेषयन्ति ये बीजम् ॥
ते सति सौरालोके वस्तुग्रहणाय दीपमनुसरन्ति ॥ ९६ ॥

"सहकारोऽतिसौरभः" इत्यमरः । अतिशयितं सौरभं रा-
मणीयकं यत्रेति च । "सुगन्धौ च मनोज्ञे च वाच्यवत्सुरभि
स्मृतम्" इतिविश्वः । यथा प्रकाशे सूर्यस्य सत्यपि चाक्षुषसाम-
ग्रीसम्पादनाय दीपानुसारो विफलः तथा अतिसौरभहेतुमनादृत्य
हेत्वन्तरान्वेषणमिति वाक्यार्थनिदर्शना । सौरभातिशयशालित्व-
मेव तन्निदानमिति भावः ॥ ९६ ॥

कां चित्परपुरुषसङ्गमाशङ्कमानां कुलनायिकां दूतीदमाह—

असमञ्जसमापातात्पद्मिनि ! मागमय भृङ्गसंसर्गम् ॥
मधुरिमवैलक्षण्यं जीर्यति परथा तवाविदितमेव ॥ ९७ ॥

"समञ्जसं स्यादुचितम्" इतिशाश्वतः । "पद्मिनी स्त्रीवि-
शेषेऽपि सरस्यामम्बुजेऽपि च ।" इतिविश्वः । यत्कामशास्त्रम्—

कमलमुकुलमृद्वी फुल्लराजीवगन्धः
सुरतपयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गे ॥
चकितमृगदृगाभे प्रान्तरक्ते च नेत्रे
स्तनयुगलमनर्घ्यं श्रीफलश्रीविडम्बि ॥
तिलकुसुमसमानां बिभ्रती नासिकां च
द्विजगुरुसुरपूजां श्रद्दधाना सदैव ।
कुवलयदलकान्तिः कापि चाम्पेयगौरी

विकचकमलकोशाकारकामातपत्रा ॥(१)
व्रजति मृदुसलीलं राजहंसीव तन्वी
त्रिवलिललितमध्या हंसवाणी सुवेषा ।
मृदु शुचि लघु भुङ्क्ते मानिनी गाढलज्जा
धवलकुसुमवासोवल्लभा पद्मिनी स्यात् ॥ (रति० प० १ श्लो० ११ । १२ । १३)

त्वदीयविजातीयमाधुर्यस्य तदन्येन विविच्य ज्ञातुमशक्यतया तत्संसर्गाभावे जन्यप्रत्यक्षविषयत्वमनापन्नस्यैव तस्य जीर्णत्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ९७ ॥

सखी युवानावाह—

अन्योन्यमात्रविषयकरागे समवायिनोर्युवयोः ॥
अन्योन्यगुणोत्कर्षः प्रतियोगिपरोक्षमात्रविनिरूप्यः॥९८

(२)स्वमात्रविषयकप्रेमसमवायिमात्रविषयकप्रेमसमवायित्वं विशेषणार्थः । उभयविषयकत्ववारणाय मात्रेति । प्रतियोगिनोऽत्र स्त्रीपुंसान्तरगुणाः । परोक्षज्ञानेनैव तदपेक्षयान्योन्यगुणोत्कर्षप्रत्यक्षम् अन्यगुणासाक्षात्कारादिति भावः ॥ ९८ ॥

दाक्षिण्येन बहिरादरोचिताचरणपरमन्यासक्तं नायकं काचिदेवमाह—

अविशेषः प्रतिभात्यपि सुन्दर ! कर्तव्ययोरुभयोः ॥
स्फुटति त्वविरहगम्योऽभियुक्तवेद्यः स्वरविभेदः॥९९।

उभयोः=अनुरागाननुरागपूर्वकयोः, कर्तव्ययोः=दर्शनभाषणादिरूपयोः, अविशेषः=साम्यं यद्यपि प्रतिभाति तथापि

(१) कामातपत्रं योनिः ।
(२) स्वपदेन नायिका ग्राह्या । तन्मात्रविषयकं प्रेम नायकनिष्ठं, तत्समवायी नायकः, तन्मात्रविषयकप्रेमसमवायित्वं नायिकायाम् ।

(अभियुक्तवेद्यः=) विदग्धजनबोध्यः, अविरहेण नायिकान्तर-निवृत्त्यादिना गम्यः । स्वरविभेदः=शब्दादिनिष्ठं वैलक्षण्यं तु स्फुटति=सहृदयानां भासते एव । तदाह—

"सुहअ सरिसक्खराणवि अत्थि विसेसो पअपिअव्वाण ।
राअमइआण अण्णोण्णउअरोअमइआण ॥"
सुभग ! सदृशाक्षराणामपि अस्ति विशेषः प्रजल्पितव्यानाम् ।
रागमयानामन्योन्यमुपरोधमयानाम् ॥

अथच उभयोः तव्यतव्यत्प्रत्ययान्तयोः कर्तव्यशब्दयो रूपमविशिष्टमेव भाति । तथापि तकार इत्संज्ञो यत्र स तित् तस्य भावस्तित्त्वम् विरहस्तित्त्वाभावः तद्गम्यः,(अभियुक्तवेद्यः) शब्द-शास्त्राभिज्ञगम्यः स्वरभेदोऽस्ति । तकारान्तस्य "तित्स्वरितम् ।" (६ । १ । १८५)
इति स्वरितत्वादन्यस्य च प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तत्वादित्यर्थः ॥९९॥

कृष्णाभिसारिका मार्गस्खलनभयेन गमनाभावमाशङ्कमानां दूतीमाह—

अध्वा विषमतमोऽसौ रजनिस्तिमिराकुला तदपि यामः ।
प्रकृतिविशेषैर्योगाद्यान्ति निपाता अपि गतित्वम् १००

विषमतमेऽपि (पथि) दिने गमनसम्भवादाह–रजनिरिति । तत्रापि प्रकाशे गन्तुं शक्यत्वात्–तिमिरेति । चन्द्रोदयप्रतीक्षा-वारणाय आकुलेति । प्रकृतिः=अभिसारेच्छाशीलं, तत्सम्ब-न्धात् निपाताः=स्खलनान्यपि गतय आश्रयणीया एव भवन्ति । पतनभयेन ततो निवृत्तिरयुक्ता । तद्दोषसहिष्णोस्तत्राधिकारात् । अथच धातुविशेषयोगे निपातनामुर्यादीनामुपसर्गाणां च गति-संज्ञा भवति "गतिश्च" (१।४।६०) इत्यादिवचनादितिभावः ॥१००॥

कश्चित्स्वानुरूपार्थमनाचरन्तं सत्पुरुषमवलोकयन्नाह—

अनुमन्यते तमिस्रं नियमयति कृतौ धियं नहि विशिष्टाम्। गुरुतां परमनुरुन्धे प्रभाकरः पारिभाषिकोऽयमतः॥१०१॥

प्रभाकरस्याभेदारोपेण प्रसक्तसूर्यसाधर्म्याभावः कथ्यते। सहि अन्धकारं विनाशयति, अयं तु स्वरूपविचारेण संमन्यते। स च कार्येषु विशिष्टज्ञानं जनयति। आलोकेन चाक्षुषादिसम्पत्त्या लोकानां प्रवृत्तेः। अयं तु कृतौ प्रवृत्तौ विशिष्टां बुद्धिं न नियमति। संवादिप्रवृत्तिरेव विशिष्टज्ञानात् विसंवादिप्रवृत्तिस्तु ज्ञानद्वयात्। शुक्ताविदं रजतमिति ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमेवेति प्राभाकराः। एवं सूर्यस्तेजस्त्वेन गुरुत्वरहितः। अयं तु गुरुत्वं दधाति गुरुसंज्ञत्वात्। तस्मात्सङ्केतमात्रेण प्रभाकरत्वमिति भावः। यद्वा नायकान्तरार्थमर्थयन्तीं दूतीं तद्गुणानामलीकत्वज्ञापनेन नायिका प्रत्यादिशति१०१

कामिनीबिम्बाधरमाधुर्यं सूचयन् कश्चित्पुरावृत्तमनुवदति—

अमृतमयदीर्घिकां वृषरूपेणाकण्ठं मधुभिदा पीताम्॥ कमलालयाधरदलं किञ्चित्प्रोल्लासयामास॥ १०२॥

त्रिपुरवधे मयेन दैत्यजीवनार्थं मायया सुधावापी कृता सा वृषरूपेण भगवता पीतेति कथा मत्स्यपुराणे। तत्रामृतस्याधरापेक्षयाऽपकृष्टमाधुर्यवत्त्वात् सत्यमेव स वृषभोऽनभिज्ञत्वादित्यभिप्रायेण लक्ष्म्या हासः। अथवा रूपान्तरेण तत्पा(ना)नौचित्यादनभिज्ञरूपेण पानमिति प्रमोदादेव हासः। आद्ये मधुभिदेति माधुर्यतारतम्यभेदनेन तत्पानम्। द्वितीये मधुनो भिद्भेदो यत्रेति व्युत्पत्त्या तारतम्याभिज्ञतया तादृशरूपेण पानमिति सूचितम्। द्वितीयशतारम्भे उत्तमदेवताकीर्त्तनरूपं मङ्गलमपि निबद्धम्। एवमुत्तरत्रापि बोध्यम्॥ १०२॥

भर्तृचित्तानुसारेणैव स्त्रीषु प्रेमातिशय इति काचित् कामपि शिक्षयति—

अखिलदशानुगुणतया सौहृदमव्याहतं भवभवान्योः॥
स्थाणुः शिवः स उग्रः सेयमपर्णा शिवा चण्डी ॥१०३॥

(येषां च विरोधः शाश्वतिक इति प्रयोगात् शाश्वतिकशब्दः साधुः ।) भवश्च भवानी चेत्यत्र आनुगागमकृतविशेषादेकशेषाभावः। "पुमान्स्त्रिया" (१।२।६७) इत्यत्र तल्लक्षणश्चेदेव विशेष इत्यनुवृत्त्या स्त्रीप्रत्ययमात्रकृतविशेषे तद्विधानात्। अत एव इन्द्राविन्त्यकशेषोऽन्वेष्य इति वामनः। शिवस्य निःशाखवृक्षाभेदाध्यवसायेन तस्या अपर्णा(न्त)पदश्लेषावगतपत्राभाववत्तया ऽनुगुणत्वम्। अन्यद्यथासङ्ख्येन स्पष्टम् ॥ १०३ ॥

दुःखस्थमपि कंचिदन्योपकारपरं महाशयं कोऽप्याह—

अन्येषां तिमिरान्धितदृष्टीनामुपकृतिं तनुषे ॥
किं क्रियतां यदजस्रं मलिनैव तव प्रदीप ! दशा॥१०४॥

स्वाभाविकान्धत्वे आलोकेनापि दर्शनासम्भवात् तिमिरेति। अन्धितत्वं चाक्षुषानुपहितत्वसाधर्म्यात् । उपकृतिं= प्रकाशमात्रव्यतिरेकप्रयुक्तचाक्षुषव्यतिरेकानिवृत्तिं प्रकाशसम्पत्त्या करोषि। अथ च रोगाद्युपहतानां पोषणाद्युपकारमित्यर्थः। प्रदीपत्वमुज्ज्वलत्वात्। मलिनत्वं=दारिद्र्याश्रयत्वं दाहेन श्यामरूपवत्त्वं च । यद्वा उत्तमपरिच्छदहीनं गुणमयं नायकमालोक्य सङ्गमवैमुख्यात् सङ्केत(म)स्य निवर्तयितुं दूत्या इयमुक्तिः॥१०४॥

नायकप्रेमोत्पत्त्यैव कृतार्था माभूः किं तु तस्याविच्छेदेऽपि यतस्वेत्याशयवती काचित्सखीमिदमाह—

अभिमन्युरिव सुभद्रोदितस्तवायं प्रणयबन्धः ॥
परचक्रान्तरपतितः स्थास्यति सुचिरं कथङ्कारम्॥१०५॥

अभिमन्युः=अर्जुनपुत्रः अभितो मन्युर्जनान्तरद्वेषश्च यत्र तथा। अनेन सम्भावितोच्छेदत्वव्यञ्जनम्।(सुभद्रोदितः) सुभद्रायाः पुत्रः। पक्षे सुतरां कल्याणार्थमुत्पन्नः। एतेन रक्षणीयत्वसूचनम्। परचक्रं=सपत्न्यादिरूपवैरिसमूहः तस्यान्तरं मध्यं प्रविष्टः। पक्षे परेषां दुर्योधनादीनां चक्रव्यूहपतितः। चक्रव्यूहमध्ये कर्णादिभिर्मिलित्वाभिमन्युर्हत इति भारते कथा ॥ १०५ ॥

लोकगर्हितेऽपि गुणमये नायकेऽनुरक्ता कापि सखीमाह—

अनुभूयते सहृदयैरिन्दौ यदि कौतुकविशेषः ॥
अनिबन्धनं जनमतास्तर्हि कलङ्कादयो दोषाः ॥१०६॥

यदीत्यसन्देहे सन्देहवचनम्। शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युरित्यादिवत्। हृदयपदं लक्षणया विवेचकत्वपरम्। अत एव क्षीरस्वामी —

"हृदयं तद्विविङ्क्ते यद्भावमन्यद्बलं पल(र)म् ॥
शतकीयाः सहृदया गण्यन्ते कथमन्यथा ॥"

"हृदयालुः सहृदयः" इत्यमरः। अनिबन्धनमिति तदनुपादेयत्वप्रयोजका न भवन्तीतिभावः ॥ १०६ ॥

कश्चिन्मुग्धामाह —

अलकावलोकने तव सारम्भा मम दृगुत्सुकिता ॥
उपरुद्धा निकषाभवचेलेन बतान्तरा मिलता ॥ १०७ ॥

चूर्णकुन्तलविलोकनार्थं कृतोपक्रमा तद्विषयकेच्छाविशेषप्रयुक्ता च मम दृष्टिः निकषाभवेन उत्तरीयपदापन्नतया कुन्तलसामीप्यभाजा अन्तरा विषयेन्द्रियमध्ये मिलता चेलेन वस्त्रेण उपरुद्धा प्रतिबद्धा। चक्षुःकुन्तलसंयोगस्य तदावरणेनानुपपन्नत्वात्। अथच अलकायाः कुबेरनगर्या दर्शने उत्सुकिता नल-

कूबरानुरक्तत्वात्, सा प्रसिद्धा रम्भा, मार्गमध्ये मिलता, निकषाभवा राक्षसाः चेलशब्दः कुत्सितार्थः, राक्षसाधमेन रावणेन उपरुद्धेति स्पष्टमुत्तरकाण्डे। अममा ममत्वहीना दृग् यस्याः रावणविषयकानुरागविरहादिति रम्भाविशेषणान्तरं बोध्यम् ॥ १०७ ॥

बहुशो वारितमपि विप्रियनिवृत्तिं स्वीकृत्यापि तत्रैव पूर्ववदासक्तं नायकमुदीक्ष्य कापि सखीमाह—

अपरः परश्च सहचरि! समानमेवार्थमभिधत्तः ॥
सत्यसति वा निषेधे पुरुषविशेषा भवन्ति समशीलाः१०८

निषेधः तदर्थकनञ्पदम्। पक्षे निवृत्तिः। अपर इत्यस्य नञ्समभिव्याहारे सत्यपि भिन्नार्थमादाय परशब्दसमानार्थत्ववत् केचित्पुरुषा एवं न करिष्यामीत्युक्त्वापि तथैव कुर्वन्तीत्यर्थः॥१०८॥

सादरमनुनयत्यपि मानमेव वर्द्धयन्तीं नायिकां प्रणयभङ्गभीता हितैषिणी सखी सोपदेशमाह--

अनुनयति प्रेयसि यन्मानातिशयस्त्वया कृतश्चण्डि! ॥
इदमेव शान्तिकर्मणि वेतालाभ्युदयमनुहरति ॥ १०९ ॥

प्रेयसीत्यनुरागविषयत्वम्। अनुनयतीति मानत्यागावश्यकत्वसूचनम्। यथा वेतालादिनिवृत्तिमुद्दिश्य शान्तिके क्रियमाण एव वेतालाभ्युदयश्चित्रः तथा मानत्यागार्थमनुनयारम्भे तदधिकमानारम्भः। प्रेमभङ्गाख्यानर्थावहत्वादित्यर्थः। तन्निवृत्त्यर्थयत्नेन यत्र तदुत्पत्तिस्तत्रायं न्यायः प्रसिद्धः। "रोगकृत्याग्रहादीनां निवृत्तिः शान्तिरीरिता।" इति तान्त्रिकाः ॥१०९॥

अल्पदोषभयेन कश्चिन्नायकं परित्यज्य भ्रमेण ततोऽपि

दुष्टनायकमाश्रितां काचित्सखी अन्योक्त्येदमाह—

अवमत्यैव मृगाङ्कं कपालिनं श्रितवती त्वमिन्दुकले ! ॥
आशीविषमुखपातो वृश्चिकभीत्या पलायितस्यायम् ११०

मृगाङ्कपदेन मृग्यतेऽङ्को यस्येतिव्युत्पत्त्या दोषस्थानाभिव्यक्तत्वसूचनम् । कपालिनमिति "नारं स्पृष्ट्वास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत् ।" इत्यादिवचनेन दोषश्रवणात्कपालसम्बन्धेन गर्हितत्वप्रसिद्धिव्यञ्जनम् । कलेतिनिष्कलङ्कत्वसूचनम् । इन्दुपदेनाल्हादकत्वसूचनम् । प्रथममेव तत्प्राप्तिनिषेधाय अवमत्येति । एतेन नायककृतापराधाभावसूचनम् । अल्पानिष्टपरिहारप्रवृत्तस्य तदधिकानिष्टलाभविषये उत्तरार्द्धनिबद्धो न्यायः प्रसिद्धः ॥ ११० ॥

सर्वसम्मतमनादृत्य कथं स्वयमेवान्यत्रानुरक्तासीति उपालभमानां सखीं काचिदिदमाह—

अर्थं स्वस्याभीप्सितमाद्रियते सकल एव जनः ॥
मधुसूदनो हि कमलामुपाददे शूलभृत्तु हैमवतीम् १११॥

मधुसूदनो विष्णुर्भ्रमरश्च । कमलसम्बन्धिनो भृङ्गसम्बन्धौचित्यात् । "मधुसूदनसंज्ञा च भ्रमरे वनमालिनि ।" इति विश्वः । शूलभृत्=शिवः शूलरोगी च । हैमवती=देवी हरीतकी च । तस्याः शूलोपशामकत्वात् तद्योगः । "हैमवती पार्वती गौरी" इति हलायुधः "द्विष्टत्वमिष्टत्वमपव्यवस्थम्" इतिन्यायेन कस्यचिदिष्टोऽन्यस्यापि स्यादिति नियमो नास्तीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अत्युदारः कोऽपि इदमाह—

अथ कृपणे जीवत्यपि बुधैर्विधेया प्रमीतमतिरेव ॥
यद्व्यवहरन्ति निश्चितमनुदात्तं निहतशब्देन ॥ ११२ ॥

"आत्मानं पुत्रदारांश्च धर्मकृत्यं च पीडयन् ।
लोभाद्यः प्रचिनोत्यर्थान् स कदर्य इति स्मृतः ॥" इति देवलः। "मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते" इत्यमरः। परोपकारानुपयोगेन तस्य मृतत्वमेव ज्ञेयम् । उदात्तो दाता तद्भिन्नोऽनुदात्तः स्वरविशेषवांश्च । तस्य दातृभिन्नत्वाभेदादेव निहतेतिव्यवहारः। निहतपदस्य मृतार्थत्वात् । अनुदात्तस्य निहतसंज्ञेति स्वरविदां सम्प्रदायः । यद्वा काचिद्वेश्या नायकं दानेऽभिमुखीकर्तुमिदमाह। अथवा कश्चिदात्मतत्त्वज्ञ आह। कृपणे=ब्रह्मानभिज्ञजने। तथाच श्रुतिः "यो वा एतदक्षरमविदित्वा गार्ग्यस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः ।" इति। तत्र मृतबुद्धिर्वारंवारं जननमरणादिसंसारकटाहे परिवर्त्तमानत्वात् । जीवतीति। यज्ञादिकर्म्म कुर्वन्नपीत्यर्थः । तदाह श्रुतिः—"अदृढप्लवा ह्येते यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म। एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरां मृत्युं ते पुनरेवापियन्ति" । तत्र उदात्तं ब्रह्म महत्त्वात् । "अतोऽन्यदार्त्तम्" इति श्रवणात् । तद्यस्य ज्ञानसम्बन्धेन नास्ति सोऽनुदात्त इति व्युत्पत्त्या तदभेदाध्यवसायेन उत्तरार्धेन तत्समर्थनम् ॥ ११२ ॥

(काचित्) कस्याश्चित्कुलवध्वाः कुत्रचिदसाध्यतां सूचयन्तीदमाह—

असहत नार्कजतापं संज्ञेति पुराणवाक्यमाकर्ण्य ॥
कुलपालिकया किञ्चिचलभ्रुवा सिस्मिये निभृतम् ॥११३॥

(संज्ञा सूर्यपत्नी) तपनस्य तापमसहमाना स्वस्थाने छायां नियुज्य गतेति पौराणिकाः। तत्र पतिव्रतयापि तया भर्तृकृततापः सोढुं न शक्त इत्युपहासहेतुः। तापशब्दो निदाघ उष्णउष्णचरत्वपरः(?)। "कुलस्त्री कुलपालिका ।" इत्यमरः। अनादरसूचनाय—किञ्चिच्चलेति। जनान्तरदर्शनपरिहाराय निभृतमिति॥११३॥

कस्याश्चित्कुसुम्भक्षेत्रमभिसारस्थानमुपलक्षयन्ती काचिदाह—

अभवद्यदवधि विष्वग्विकसितकुसुमः कुसुम्भकेदारः॥
चण्डीनिर्माल्यपटावृतिनियमस्तदवधिर्बभूवास्याः११४॥

रक्तवस्त्रपरिधानेन समानरूपाभिहारात् कुसुम्भक्षेत्रे कश्चिन्मां न लक्षयिष्यतीत्यभिप्रायेण कात्यायनीनिर्माल्यवस्त्रपरिधाननियमो गृहीतः, अन्यथा सर्वदा रक्तांशुकग्रहणेऽन्यैस्तत्र बीजान्वेषणेन तत्प्रकाशप्रसङ्गात् । एवं तु देवतावशिष्टपरिधाननियमरूपहेतुं विज्ञायान्यथा तर्कयिष्यन्तीतिभावः ॥ ११४ ॥

शरदि कृताभिसारां नखक्षतादिगोपनाय प्रयासान्तरमनुतिष्ठन्तीं कांचित्काचित्सुकरोपायमादर्शयति—

अनुभवसि किं कररुहव्रणसंवरणप्रयासमधुनापि ॥
पश्य वयस्येवेयं विहासितवदना चकास्ति कर्पासी११५॥

कररुहाः=नखाः । वयस्यासादृश्यं तदनुकूलत्वात् । विहासितमुखी=पुष्पितत्वात् सखीकार्यसिद्धिसन्तोषाच्च । तथाच कर्पासक्षेत्रे कण्टकैः स्तनौ क्षताविसयमेव प्रकार उपस्थितत्वादाद्रियतां किमुपायान्तरगवेषणयेतिभावः ॥ ११५ ॥

कश्चिद्विरहीदमाह—

असमाः शरा रतिपतेर्वैलक्षण्याच्छरान्तरापेक्षात् ॥
सङ्ख्यावैषम्यादिति पुनरनुभूत्या विसंवादि ॥ ११६ ॥

कामबाणानामसमत्वं तावत्प्रसिद्धम् । तच्च बाणान्तरप्रतियोगिकसादृश्यानाश्रयत्वेनैव युक्तम् । अन्यबाणजन्यपीडापेक्षया विजातीयपीडाजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वात् । यत्तु पञ्चसङ्ख्यत्वादसमत्वपरिकल्पनं तदनुभवविरुद्धम् । अतिशयेन तद्धेतुत्वानुमानात् प्रत्यक्षपीडाविषयानुपपादकत्वाच्चेतिभावः ॥११६॥

द्रव्यमदान्धकारितदुरीश्वरोपमर्पणकदर्थितो मनस्वीदमाह—

अपगच्छति सति यस्मिन्विवेकशक्तिः समस्तवस्तूनाम्
द्रव्यं तमिस्रमिति तत्संमनुते यो गुरोः स गुरुः॥११७॥

यथा द्रव्ये सति तदभिमानेन वस्तुविवेको नश्यति । तथान्धकारेऽपि चाक्षुषानुदयात् । अतोऽन्धकारस्य सादृश्यात् द्रव्यमिति स्वीकारो येन कृतः स सत्यं गुरोर्गुरुः युक्तार्थाभ्युपगमात् । पक्षे प्रभाकरगुरुः । प्रभाकरेण तेजोज्ञानाभावस्यैवान्धकारत्वस्वीकारात् । उक्तंच भट्टैः—

"तमः खलु चलं नीलं परापरविभागवत् ।
प्रसिद्धधर्मवैधर्म्यान्नवभ्यो भेत्तुमर्हति ॥" ॥११७॥

धनवत्येव सर्वोऽनुरज्यत इति कश्चिद्दर्शयति—

अभियुक्तजनानामपि बत प्रवादोऽयमितरसामान्यः ॥
गुणवत्सु तदितरेष्वपि नित्यद्रव्येषु यत्किल विशेषः११८

अभियुक्ताः=शास्त्रार्थपरिच्छेत्तारः । तदाहुः—
"अभियुक्तास्तु ये यत्र तन्निबद्धप्रयोजनाः ।
तत्रत्यगुणदोषाणां ज्ञाने चाधिकृता मताः ॥"

इतरसामान्यः=यथानभियुक्तानां तादृश एव । तदितरेषु= तादृशद्रव्यरहितेषु विद्यादिगुणसम्पन्नेषु सत्स्वपि नित्यं बहु द्रव्यं येषां तत्रैव विशेष उत्कर्ष इति वदन्ति अनभियुक्ताः । अभियुक्ता अपि जन्यपृथिव्यादिषु गुणोपेतेष्वपि नित्यद्रव्येषु परमाण्वाकाशादिषु विशेषाख्यपदार्थं स्वीकुर्वन्ति । आकाशादिवृत्तिविशेषानङ्गीकारे तु परमाणव एव ग्राह्याः । अर्थद्वयस्याभेदारोपेण द्वयोः साम्यसिद्धिः ॥ ११८ ॥

केनचित् कुचकमनीयत्वहृतहृदयेन प्रेषिता दूती मालाकारी इदमाह—

अतिकायस्तव सोऽयं मालिनि! सुमनोहरो भरः स्तनयोः।
विधुरयति नयनविषयीभविष्णुमात्रोऽपि सुग्रीवम्॥११९॥

"मालिनी वृत्तभेदे स्यान्मालाकारस्त्रियामपि ।" इति विश्वः । अतिकायः=पीवरतरः सुतरां मनोहरस्तव स्तनभारो दृष्टमात्रोऽपि शोभनग्रीवं नायकं त्वदप्राप्त्या पर्याकुलयति । अथच मालिनीसंज्ञरावणपत्नीतनयः सुमनसां देवानां हर्ता अतिकायसंज्ञो राक्षसो दृष्ट एव सुग्रीवं वानरराजं युद्धभूमौ आकुलितवानितिभावः । तथाच लङ्काकाण्डे रामं प्रति विभीषणवाक्यम्—

"अस्य प्रभावः सुमहान् कथ्यते देवदानवैः ॥
तनयं विद्धि मालिन्यास्त्वतिकायेति यं विदुः ॥" इति ॥११९॥

द्रविणमदान्धानदातॄनकुलीनानवेक्ष्य कश्चिद्राजप्रशंसामाह—

अतुलः कोऽपि विशेषो भवति महोदारचरितानाम् ॥
पदसत्त्व एव राजा नकारलोपं यदाप्नोति ॥ १२० ॥

क्षुद्रा हि पदारूढाः सर्वत्र निषेधमेव कुर्वन्ति । राजा तु महत्त्वान्नकारं लुम्पति । यथासम्भवं सर्वेभ्यः प्रदानात् । अथच राजन्शब्दः पदसंज्ञक एव प्रत्ययनकारलोपमनुभवति न तु भसंज्ञायाम् । "नलोपः प्रतिपादिकान्तस्य"(८।२।७) इति वचनेन प्रातिपदिकान्तस्य पदान्तस्य नस्य लोपविधानादित्यर्थः ॥१२०॥

कुटिलाचरणानामेवात्रादरो भवतीत्यनुभूय कश्चिदुपदिशति—

अतिवेलं सरलानामिह लोके न प्रतिष्ठितिर्भवति ॥
मायामपास्य जगतामीशोऽपि हि न प्रपञ्चगतिः॥१२१॥

माया=मिथ्याचरणं तामपहाय संसारे कस्यापि गणना न भवति । तथाहि जगदीश्वरोऽपि भगवानात्मा अविद्यां विना प्रपञ्चगोचरो न भवति प्रपञ्चं न जनयति । अथच बोधविषयो न भवति । वृत्त्युपहितस्यैव हि तस्य ज्ञेयत्वम् । वृत्तेरप्युपाधित्वेन तदुपहितस्य सोपाधित्वात् । शुद्धस्य च स्वप्रकाशतया सदागम्यत्वात् । "यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।" इतिश्रुतेरित्यर्थः ॥ १२१ ॥

दुर्जनसम्पत् परोपतापायैवेति कोऽपि निदर्शयति--

अधिकसमृद्धियुतानां न खलु खलानां भवेद्विनयः ॥
अच्छेतरो हि वर्णो वहति पदान्ते न तुच्छत्वम्॥१२२॥

अच्छेतरः=अनुज्ज्वलोऽसदाचरणशीलो वर्णो ब्राह्मणादिर्यः कश्चित् । पदनाशे सति तुच्छत्वमविनीतत्वं न धत्ते । पदारूढ एव दुर्विनीतो भवति । तद्भ्रष्टश्च नम्रः । "शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः" इति न्यायात् । अथच अच्छः= छकारभिन्नः तदितरः छकाररूपो वर्णः पारिभाषिकपदान्ते छत्वं न भजति । तुकारोऽत्र पूरणार्थः । पक्षान्तरे अन्यपदघटकत्वेन वैयर्थ्याभावात् । "व्रश्च"(८।२।३६)इत्यादिसूत्रेण पदान्ते छकारस्य षत्वविधानादित्यर्थः ॥१२२॥

उत्तमपदप्राप्तये स्वस्य न्यग्भावमुद्भावयेति कश्चिन्मित्रमुपदिशति—

अवधीयतामतिमते ! चरितं पदकामुकजनस्य ॥
महतोऽपि ह्यासङ्गो भवति गुणीभावमेत्यैव ॥१२३॥

महतः श्रुताभिजनशालिनोऽपि पुरुषस्य आसङ्गोऽर्थात्पदप्राप्तिः गौणत्वं (पदं) प्राप्यैव भवति, अतस्तदार्थिभिस्तथैवानुष्ठेयम् ।

अथच महच्छब्दस्यापि आकारान्तत्वं गुणीभावं समासे कस्यचिद्विशेषणत्वमासाद्यैव भवति । "आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः"(६।३।४६) इति सूत्रेण महाराजेत्यादावात्त्वविधानादित्यर्थः । यद्यपि महानित्यादावप्यात्वं भवति तथापि दीर्घविधिप्रयुक्तमेव नत्वात्वावच्छिन्नविधेयत्वप्रयुक्तमित्यदोषः । यद्वा पदप्राप्तये यतस्वेत्याभिदधानं सुहृदं कश्चिन्मनस्वीदमाह । तथाच गौणत्वं विना पदानवाप्त्या तस्य च दुःसहतया न तत्र प्रवृत्तिरुचितेतिभावः ॥ १२३ ॥

उत्तरनायिकामपेक्ष्य पूर्वस्या एव गुणशालितां नायकमादर्शयन् कश्चिदाह—

अधिगतवृद्धिः सुतरामितरप्रत्यययुतोऽपि सम्पन्नः ॥
प्रथमासुयोगतः पुनरनङ्ग एव स्थितोऽसि सखे ! ॥१२४॥

इतरनायिकासु प्रत्ययः प्रीतिः "सर्वनाम्नां वृत्तिमात्रे"इति पुम्वद्भावः । तद्वानपि त्वं प्राप्तसुखादिवृद्धिरेव संवृत्तः । प्रथमनायिकायाः शोभनेन सम्बन्धेन अनङ्गः काम एवासि । सौभाग्यातिशयात् । अथच सखिशब्दः प्रत्ययान्तरे सखायावित्यादावतिदेशेन वृद्धिं प्राप्तः प्रथमविभक्तेरेकवचनसुयोगात् अनङं गच्छति प्राप्नोतीत्यनङ्गस्तादृशो भवति । "सख्युरसम्बुद्धौ" (७।१।९२) (इत्यनन्तरेण) "अनङ् सौ" (७।१।९३) इत्यनेन तत्रानङ्विधानादिति भावः ॥ १२४ ॥

कश्चिदगुणनिन्दामाह—

अधमानां प्रस्तावे लभते सङ्ख्येयतामहृदयो यः ॥
पापग्रहप्रकरणे विधुन्तुदो गण्यते गणकैः ॥ १२५ ॥

"प्रस्तावः स्यादवसर" इत्यमरः । अहृदयः=गुणानभिज्ञः ।

समानधर्माणामेवैकप्रकरणे गणनीयत्वादस्याप्यधमविशेषत्वात् । राहुपक्षे शिरोमात्रस्वरूपत्वेन हृदयराहित्यात्पापानामधमत्वात्तन्मध्ये अहृद्यत्वेन राहोरपि गणनम् "पापौ तमःकेतू" इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तत्वादिति ज्योतिषवचनादित्यर्थः ॥ १२५ ॥

कांचिदुपपतावासञ्जयितुं तद्भर्तुरगुणत्वं सूचयन्तीदमाह—

अनुरूपयोर्द्वयोरपि समागमो दुर्लभः प्रायः ॥
नहि मन्थनेऽभियुक्तैर्विभुद्वयस्यापि संयोगः ॥ १२६ ॥

अनुरूपयोः=वयोरूपविद्यादिसमानशीलयोः । समागमः=दाम्पत्यादिसम्बन्धः । उपपतिसंयोगेन तत्सौलभ्यसूचनाय-प्राय इति । अभियुक्तैः=नैयायिकैः । मीमांसकैर्विभुद्वयस्यापि संयोगाभ्युपगमात् । नित्यसंयोगे प्रमाणाभावाद्विभोश्च कर्मासम्भवेन जन्यसंयोगासम्भवादिति भावः ॥ १२६ ॥

कचिद्बहुवल्लभे(१) बद्धानुरागाया दशां दूती तत्र निवेदयति—

अवलोकितवत्यास्त्वामतिरुचिरजनीशशेखरं सुभग ॥
द्वेषादिव पञ्चेषुर्भिनत्ति मर्माणि बाणौघैः ॥ १२७ ॥

अतिरुचिराणां जनीनां नायिकानां ये ईशाः प्रियास्तेषां शेखरं मूर्द्धन्यम् । "जनी सीमन्तिनीवध्वोः" इति विश्वः । पक्षे अतिरुचिस्तेजस्वी रजनीशश्चन्द्रः शेखरो मूर्द्धाभरणं यस्येति तस्य शिवात्मकत्वसूचनम् । स्वविद्वेषिदर्शनादिव तां पीडयतीति भावः ॥१२७॥

कश्चिदात्मनो विद्यावैदग्ध्यं दर्शयन्नवोढामाह—

अव्याप्यवृत्तिमेव स्पर्शं मानिनि ! तवाधिगच्छामः ॥
कोमलकठिनावयवैः किमुपादानस्य फलमेतत् ॥१२८॥

---

(१) अत्र बह्व्यो वल्लभा यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यः ।

मानिनीति स्त्रीमात्रसाधारणम्। सर्वाङ्गावच्छिन्नपरिरम्भालाभात् अव्याप्यवृत्तिं=किञ्चिदवयवावच्छिन्नमेव, स्पर्शम्=आलिङ्गनम् आसादयामः। अथच अव्याप्यवृत्तिं तत्तदवयवावच्छिन्नं कठिनमृदुत्वादिरूपं स्पर्शं साक्षात्कुर्मः। कठिनकोमलावयवारब्धे ह्यवयविनि तत्तदवच्छेदेनाव्याप्यवृत्तिमेव स्पर्शं नवीनाः स्वीकुर्वन्ति। प्राचीनैस्तत्र चित्रस्पर्शस्यैवाभ्युपगमात्। एवं तवापि स्तनपाण्यादिरूपकठिनसुकुमारावयवारब्धत्वात् स्पर्शस्याव्याप्यवृत्तित्वं युक्तमेवेति भावः॥ १२८॥

कश्चिद्घनसमये पथिकावस्थामाह—

अर्जुनकृताशुगासनगुणबन्धसमाहितस्तम्भाः॥
पथिकाः प्रावृषि दशमुखहिरण्यपुरवासितां दधते॥१२९॥

दशमुखः सर्वदिग्व्यापी, हिरण्यं पुरे शरीरसम्बद्धं यस्येति स वन्हिः हिरण्यरेतस्त्वात्। पूर्वेण कर्मधारयः। तद्वासित्वं तापातिशयात्। अथच दशमुखो रावणः, हिण्यपुरवासिनो दैत्यविशेषाः तद्भावं सादृश्यं भजन्ते इत्यर्थः। अर्जुनं=ककुभपुष्पम्। पक्षे अर्जुनः=कार्तवीर्यः पाण्डवश्च। आशुगो वायुस्तस्य असनं क्षेपः। स्वावयवसंयोगद्वारा वायौ सौरभाधानेन तत्कृतत्वम्। तस्य गुणानां शैत्यादीनां बन्धेन साक्षात्कारद्वारकवशीभावेन कृतस्तम्भाः। तदुत्तरं निर्व्यापारत्वात्। रावणपक्षे कार्तवीर्यकृतेन आशुगासनं धनुस्तस्य गुणो मौर्वी तद्बन्धेन कृतस्तम्भः। इदं चोत्तरकाण्डे स्पष्टम्। दैत्यपक्षे पाण्डवकृते यदाशुगानां बाणानामसनं क्षेपः तत्र गुणः शैत्यादिः। इदं चारण्यपर्वणि निवातकवचवधे व्यक्तम्॥ १२९॥

द्रविणकणिकोन्मत्ताहङ्कारमसहमानः कोऽप्याह —

अवरेणाप्यर्थेन श्रीमत्तामेति जडभावः ॥
वहति वराटकमात्रान्वयान्निवासत्वमम्बुजं लक्ष्म्याः१३०

अवरेण=अल्पेनापि । जडभावः=अनभिज्ञः । कमलमपि जलोत्पन्नमित्यर्थादन्वयः । "बीजकोशे सरोजस्य कपर्दे च वराटकः ।" इति शाश्वतः । कमलं हि श्रीगृहमिति प्रसिद्धम् । तत्र वराटकपदेन कपर्दबीजकोशयोरैक्यारोपात्तावन्मात्रेणैव तस्य श्रीसम्बन्धबोधो जात इतिभावः ॥ १३० ॥

कं चिन्मनस्विनं पराभवासहिष्णुतया सेवादिविरहेण निर्गुणजनान्तरवत् तथा द्रव्यादिरहितमवलोकयन्नाह—

अभिमानैकधनानां गुणान्तरेष्वाग्रहो न तथा ॥
वियदात्मसमयहरितां तद्व्यतिरिक्ता न ते नित्याः१३१

परममहत्परिमाणवतामपि व्योमजीवकालदिशां गुणमध्ये मानस्यैव नित्यत्वं नतु गुणान्तराणाम् । शब्दादीनामनित्यत्वस्य स्वीकारात् । अतो मानमेव नित्यं रक्षन्ति नतु गुणान्तरमपीत्यर्थः । आत्मत्वस्य नित्यत्वेऽपि तस्य गुणत्वाभावान्न दोषः । यद्यप्येकत्वमपि नित्यं तथापि सङ्ख्याया गुणत्वनिरासेन पदार्थान्तरत्वस्य मीमांसकादिभिरङ्गीकारात्तदाभिप्रायेणैवमुक्तम्१३१॥

कश्चिदयोग्यानामेव सम्पत्तिमवलोक्य निर्विण्ण इदमाह—

अणुरपि यत्र न रूपस्नेहरसानां वरीवर्ति ॥
इह जगति तादृशानामेव विभुत्वं प्रपश्यामः ॥१३२॥

रूपमाकृतिविशेष इति देवबोधः । स्नेहः शुद्धांशः । रसः शृङ्गारादिः । एषां लेशोऽपि यत्र नास्ति तेषामेव सम्पत्तिं प्रपश्यामः । अथच रूपस्नेहरसाख्यगुणाभाववतामाकाशकाल-

दिगात्मनामेव पश्यामः परममहत्परिमाणम्। एतदन्यस्मिन् विभुत्वाभाव एव तात्पर्यम्। न त्वेतादृशावच्छेदेन विभुत्वसत्त्वे। अतो लोके पूर्वोक्तानां केषांचित्सम्प्रत्यभावे वायुमनसोश्च तादृशपरिमाणाभावेऽपि न क्षतिः। भ्रमत्ववारणाय मशब्दः॥१३२॥

कृत्रिमशब्दविशेषेण केन चिद्वञ्चितः कश्चिदिदमाह—

अवलक्षतात्र कस्यचिदाशयमविभाव्य नैव निर्णेया॥
विशदयतो जगदखिलं मलिनं ह्यन्तः कुमुदबन्धोः १३३

आशयमभिप्रायमन्तरं च। अवलक्षता=शुद्धहृदयं सर्वावच्छेदेन श्वैत्यं च। विशदयतः=सदाचारोऽयमिति ज्ञानयुक्तं कुर्वतः, चन्द्रिकया श्वैत्यमानयतश्च। मलिनम्=असत्कार्यरतं नीलं च। अन्तर्मनो मध्यं च। कुमुदबन्धोः=चन्द्रस्य, कुः पृथ्वी तज्जन्याया मुदः प्रीतेरबन्धोरनुत्पादकस्य चेत्यर्थः। "विशदः पाशकः पार्श्वे" इति विश्वाद्विशदशब्दोऽपि सकारमध्यः॥ १३३॥

मिथ्यानुरागं नाटयन्तं नायकं कस्याश्चित्सखीदमाह—

अनुराग उपहिते त्वयि सुभग! तया जपासुमनसेव॥
रक्तोऽपि भासमानः स्फटिक इव स्वयमराग एवासि १३४

अनुरागः=स्नेह आरुण्यं च। उपहिते=त्वद्विषयत्वं नीते, परम्परासम्बन्धेन तद्वृत्तित्वेन ज्ञानयोग्यत्वमापादिते च। सुभगेति अनुरागोपधानयोग्यत्वेन तस्या अनुचितकारित्ववारणम्। रक्तः=अनुरक्तः अरुणवर्णश्च। तादृशपयाज्ञावाकरणेन(?) विशेषादर्शने च साक्षाद्रक्त इव ज्ञायमानः। स्वयम्=अन्तरात्मना साक्षात्सम्बन्धिनैव। सुमनसेति तदनुरागस्य सत्यत्वं तस्या मार्दवं च ध्वन्यते। स्फटिकोपमया तच्छायायामप्यनुरागेण काठिन्यसूचनम्॥ १३४॥

कस्यचिन्नायिकाकङ्कणझङ्कारश्रवणेन वशीकृतस्यावस्थां दूती नायिकाग्रे निवेदयति—

अतिशायिततरलवलयकपाणिनिनादानुसन्धायी ॥
स सुहृदयोऽपि सुहृन्मे निपातितो दुर्हृदैव समम् १३५

लीलानुबन्धेनात्यन्तं तरला वलया यत्रेति समासान्तः कः। तादृशस्य पाणेर्हस्तस्य निनादमनुसन्दधाति सादरं शृणोति। तथा शोभनं गुणज्ञं हृदयं यस्य तादृशोऽपि स सुहृत् दुर्हृदा समं शत्रुवत् निपातितः स्मराधीनः कृतः। त्वयेतिशेषः। अथ च अतिशायिताः तर उत्कर्षार्थः प्रत्ययः, ल इति दशलकारग्रहः, व इतिमत्वर्थीयः, ल इत्यपि स एव, य इति चतुर्थ्येकवचनादेशः, क इति समासान्तादिः। एते यस्य व्युत्पाद्यत्वात्तादृशेन पाणिनिना मुनिना सुहृदयशब्दोऽपि दुर्हृदा शब्देन समं दानुसन्धायी दकारान्तः सुहृदिति निपातः कृतः। "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः"-(५। ४। १५०) इति सूत्रेण सुहृदयदुर्हृदयोः सुहृत् दुर्हृदिति निपातितत्वादित्यर्थः ॥ १३५ ॥

कश्चित्प्रियाया गुणातिशयमाह—

अरुणोऽधरे तव गुणो गुरुर्नितम्बेऽथ कुन्तलेष्वसितः॥
शिरसि कचः श्रुत एकत इह हि पदे चक्रतुश्चित्रम्१३६

उत्तरार्द्धे गुणस्य नान्वयः। गुरुपदं गुरुत्वपरम। एकत एकतकारः। शतशब्दे तत्सत्त्वादयेन्तरुपचारः।(?) पदे इति द्विवचनम्। चित्रं चक्रतुः स्म। लोकोत्तरसौन्दर्यगुणितत्वात्। पक्षे पदे इति सप्तम्येकवचनम्। तत्रारुणगुर्वसितकचकतक्रतव ऋषिविशेषाः। तेषामप्येकैकावयवासक्तिमत्त्वे रागिणां का वार्तेति व्यङ्ग्यम् ॥ ॥ १३६ ॥

सुजनस्य दारिद्र्यमालोक्य कश्चिदिदमाह—

अनुयाति गतायत्वं सुहृदय एवात्र न त्वहृदयोऽपि ॥
सुहृदिति दाक्षीतनयः सुहृदयमेव ह्यनुशशास ॥१३७॥

गत आयो द्रव्यागमो यस्य तद्भावं शोभनचित्त एव प्राप्नोति न त्वन्यः । यतः सुहृदयशब्दस्यैव सुहृदिति रूपं पाणिनिराह । स हि (सुहृदयशब्दः) निपातवशाद्गतः अय इत्यंशो यस्य तादृशो भूत्वा सुहृदिति भवतीत्युक्तार्थलाभः । "दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः" इति भाष्यकारादयः ॥ १३७ ॥

कश्चिदनुनयादप्यमुक्तमानां काञ्चिदिदमाह—

अविवक्षितमेवेदं वाक्यविदां श्रूयते ग्रहैकत्वम् ॥
तव तु विवक्षितमेवेत्ययमनयः सुन्दरि ! महीयान् ॥१३८॥

ग्रहः=सोमपात्रविशेषो मानश्च । एकत्वं सङ्ख्या=ऐकरूप्यं च । अभेदारोपेण वाक्यार्थः । तथाच मानापरित्यागोऽपि न वाक्यविदां रसज्ञानां संमतः । तथाच भरतः—"तावत्खेदयितुं वस्तु यावत्पादगतो भवेत्" । मीमांसकैरपि "ग्रहं संमार्ष्टि" इत्येकत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात्सर्वग्रहसंमार्ग इति तृतीयाध्याये निरूपितमित्यर्थः ॥ १३८ ॥

अनभिज्ञैरादृतं कञ्चिन्निर्गुणमालोक्य कोऽप्याह—

अकलङ्क एव सहृदयजनैरहृदयैस्तु पूर्ण आदेयः ॥
ईशानेन कलात्मा पूर्णस्त्वादीयते विधुस्तमसा ॥१३९॥

अकलङ्कः=निर्दोषो लक्ष्महीनश्च । पूर्णः=द्रव्यादिमान् वृद्धिकाष्ठां प्राप्तश्च । कलामात्रचन्द्रस्याकलङ्कत्वात्सहृदयेन शिवेन तदुपादानम् । राहुणा तु पूर्वोक्तरीत्या अहृदयेन तदानीं कलङ्कासद्भावेऽपि तदनादरेण पूर्णस्यैवोपादानम् । पूर्णिमायामेव

चन्द्रोपरागदर्शनादित्यर्थः ॥ १३९ ॥

काचित्सङ्केतावसरं सूचयन्तीदमाह । यद्वा पूर्वार्द्धं सख्या उत्तरार्द्धं च नायिकाया उक्तिः ।

अल्पीयानपि पूर्वं नीहारः पश्य जृम्भते कीदृक् ॥
अग्रजतया ध्रुवममुं सहचरि ! संश्लिष्यति व्यासः १४०

सहसैव वृद्धौ हेतुमुत्प्रेक्षते । व्यासः=विस्तारः पाराशर्यश्च स्वज्येष्ठतया नीहारमालिङ्गतीत्यर्थः । "व्यासो मुनौ स्याद्विस्तारे" इति विश्वः । यमुनायां सत्यवतीमालोक्य न तु कामेन पराशरेण जनान्तरसंवरणार्थं नीहारः कृतः । यतः सत्यवत्या व्यास उत्पन्न इति भारतम् । ततश्च व्यासान्नीहारः पश्य जृम्भते । अस्याग्रजत्वं पूर्वकालीनत्वादेव जन्यत्वाच्च वेत्यर्थः ॥ १४० ॥

कश्चित्प्रियां पश्यन्नाह—

अस्याः स्मितेषदीक्षितरदनोभयभागभूरदच्छदयोः ॥
लोहितकगर्भनासामौक्तिकयोर्वा निवेशतो भेदः १४१॥

अन्तर्गतदशनं बिम्बाधरद्वयं माणिक्यगर्भितनासाभूषणमौक्तिकद्वयं च परस्परव्यत्यासेनोपमीयन्ते । दन्ताधरमौक्तिकमणिवराणां प्रत्येकं साम्यसत्त्वेऽपि उक्तसन्निवेशविशिष्टानां तदभावात् रदनद्वयस्याधरगर्भत्वे उक्तभूषणसाम्यं मौक्तिकस्य माणिक्यद्वयान्तर्गतत्वे च यथास्थिता(धर)दन्तसाम्यं स्यादिति भावः ॥ १४१ ॥

नामसाम्यात्केन चित्तद्विजातीयमप्यादृतं पश्यन्निदमाह—

अतदीयजातिमानपि तत्पदवाच्यस्तदिष्टसङ्ग्राह्यः ॥
अहिकालकूटविषवान् बिभर्ति गाङ्गं जलमपीशः १४२॥

यस्य यत्रानुरागस्तेन तत्समाननामकस्य तद्वृत्तिधर्मानवच्छिन्नस्यापि सङ्ग्रहः क्रियते। यथा सर्पयोगेन तद्विषस्य कालकूटसंज्ञविषस्य च धारणात्तत्प्रियेणेश्वरेण तद्वृत्तिविषत्वानवच्छिन्नस्यापि विषपदवाच्यस्य मन्दाकिनीजलस्येत्यर्थः। "विषं तु गरले तोये" इति विश्वः। ईशपदेन ईश्वराणामविवेकित्वस्वभावसूचनम्। अहिपदस्य तत्सम्बन्धिनि लक्षणा। अहिसम्बन्धिकालकूटाभिन्नं च यद्विषं विषपदार्थ इति समासः। अन्यथा कालकूटेनैव द्वन्द्वे तु तयोर्विषपदार्थे एकरूपेणैवान्वयाकाङ्क्षतया सम्बन्धितयाऽभेदेन चान्वयानुपपत्तेः। विषपदार्थेत्यव्याख्याने चैकस्यैव विषस्य सर्पसम्बन्धित्वकालकूटाभिन्नत्वबाधात्। पदार्थेत्युक्तौ तु विषद्वयस्यापि तथात्वेन यथार्हमन्वयः॥ १४२॥

सखी शरत्समयारम्भं पूर्वार्द्धेन दर्शयति, उत्तरार्द्धे नायिकोक्तिः।

अवलोकय धवलायितबलाहकं सुतनु! गगनतलम्॥
एतदवलक्षकलमक्षेत्रं नालोकि किमवनितलम्॥१४३॥

अवलक्षं पाकेन पाण्डुरीभूतं कलमानां शालीनां क्षेत्रं यस्मिन्। तथाच एतेनैव शरदारम्भस्य ज्ञातत्वात् किं लिङ्गानुसारेणेत्यर्थः। यद्वा शालीनां छेदावश्यकत्वात् भाविसङ्केतस्थाननाशशङ्कया भूतलमेव दर्शनार्हं किमस्मदपेक्षितविघटकोक्तगगनालोचनेनेत्यर्थः। किं वात्र विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि चाक्षुषत्वम्। तत्र तु गगनस्य चक्षुरयोग्यतया एकांश एव (बलाहकरूपांशे) लौकिकं चाक्षुषमिति मुख्य एवादरो युक्त इति भावः॥ १४३॥

काचिन्नायिकान्तरानिरोधनार्हसमये स्वसविधमागतं दयितमाह—

अवकाशान्तरविरहप्रयुक्त एवावकाशो यः ॥
महिमा प्रवृत्तिभाजो न पुनरयं तत्प्रवृत्तिविषयस्य १४४

विषयान्तरमलभमानस्य या स्वस्मिन् प्रवृत्तिः सा भर्तुरेव शक्तिः जायायास्तदधीनत्वात् । मद्गुणमहिम्ना तवागमनस्य सपत्नीनां नो गार्हत्वदशायामभावेन मद्गुणानां तदप्रयोजकत्वात् । अतः किमनुरागाभिनयेनेति भावः । अन्यत्रापि "मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि" इतिनिषेधनिर्मुक्तविषयमनासादयतः "अग्नीषोमीयं पशुमालभेत" इत्यस्य शास्त्रस्य हिंसाविधायकत्वम् एतद्विधिवैयर्थ्यापत्तिप्रयुक्तमेव न तु तत्पशुहिंसासामर्थ्यप्रयुक्तमिति ध्वनिः । तस्य सर्वदा तत्र प्रवृत्तेस्तव तु प्रवृत्तिः कदाचिदेवेत्यन्यदेतदित्यर्थः ॥ १४४ ॥

काचिद्विरहदूनहृदया मदनं निन्दति—

अनले न्यधीयत सुरेश्वरेण मदनो हरेण युवा ॥
शिशुरेव शम्बरेण त्वसुरवरेण न्यधायि सिन्धुजले १४५

देवमुख्येन हरेण युवैव कामो नेत्रानलेन दग्धः । असुरराजेन शम्बरेण तु बाल एव प्रद्युम्नरूपी कामः समुद्रे निक्षिप्तः । अतोऽन्योन्यविरोधिपक्षद्वयेऽन्यतरेणाप्यनुपादानात् अयमत्यन्तदुष्ट इतिभावः । शम्बरेण मायया समाहृत्य सप्तदिवसः प्रद्युम्नः समुद्रे निक्षिप्त इति भागवतम् । अथवा—

"काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः ।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम्॥" (भ० गी० अ० ३ श्लो० ३७)

इत्यादिवचनरत्नेन संसारमूलभूतस्य कामस्य निन्दां क-

श्चिद्विदिततत्त्व आह ॥ १४५ ॥

अतिवियोगाविप्रजायमानां काचित्सखी समाश्वासयति—

अभिलषति विप्रलम्भजतापादतिवेलमनुरागः ॥
नित्येषु पार्थिवेष्वपि पाकेन विना श्रुतो न खलु रागः१४६

साहित्यदर्पणे—"यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।" (प० ३ का० १८६) अभीष्टं नायकनायिकान्तरमित्यर्थः । पार्थिवेषु=(नृप)श्रेष्ठेषु पृथिवीसम्बन्धिषु च । नित्येषु=पदध्वंसादिहीनेषु परमाणुषु च । रागः=रत्याधिक्यं रक्तरूपं च । उक्तंच—

"न विना विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते ॥
कषायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागोऽभिवर्द्धते ॥"

पार्थिवेषु परमाणुष्वपि पाकजमेव रूपमिति वैशेषिकाः ॥ १४६ ॥

काश्चिद्गुणकीर्तनमुखेन स्वानुरागयोगं सूचयन्नाह—

अमुना तव मन्दोदरि ! रूपविशेषेण तनुभवेन ॥
त्रिदिवेश्वरोऽपि भगवान् विजेतुमीषत्करो नितराम्१४७

मन्दं कृशमुदरं यस्याः । अथवा मन्दोदरी रावणभार्या । रूपलक्षणमन्यत्रोक्तम्—

"अङ्गान्यभूषणान्येव कङ्कणाद्यैर्विभूषणैः ॥
येन भूषितवद्भान्ति तद्रूपमिति कथ्यते ॥"

विजेतुं=वशीकर्तुं युद्धेऽभिभवितुं च । "ईषद्दुःसुषु० (३।३।१२६) इतिखल् । नायिकाया उर्वश्यादिभ्योऽप्युत्कर्षव्यञ्जनाय त्रिदिवेति । मेघनादेनापीन्द्रविजयः कृत इत्युत्तरकाण्डे ॥ १४७ ॥

अनिष्टत्तदर्शनेच्छमेव प्रियमनादत्य मानानुरोधेन चलितायां नायिकायां सखीनायिके इदमाहतुः—

असुहितमेव प्रियतममुपेक्ष्य चलितासि किमपरत्र ॥
सुहितोपेक्षा सहचरि! तथाविधानां खलु निसर्गः१४८॥

असुहितं त्वद्दर्शनेनातृप्तमेव । अथच असुभ्यः प्राणेभ्यो हितम् । "चतुर्थी तदर्था०" (२।१।३६) इत्यादिना समासः । अन्यस्योपेक्षासम्भवात् प्रियतममिति । नायिका त्वाह—सुहितेति । सुतरां हितस्य तन्मात्रानुरक्तजनस्य मद्रूपस्य उपेक्षा तद्विधानामयं स्वभावः । अस्माकं तु प्रियकरणे न सुतरां हितस्य तन्मात्रानुरक्तस्योपेक्षेति नकाश्चिद्दोष इति भावः ॥ १४८ ॥

कश्चिच्छुद्धहृदयः कुटिलाचारेण स्वरक्षितमैत्रीक इदमाह—

अमलमलिनाशयानां न सहचरत्वं सुचिरवर्ति ॥
दर्शीयक्षणमात्रे सह तपनमृगाङ्कयोर्वासः ॥ १४९ ॥

तपनपदेन तेजस्तयाऽमलत्वसूचनम् । मृगाङ्कपदेन मलिनाशयत्वव्यञ्जनम् । कलायाः कलङ्काभावेऽपि धर्मिणस्तत्त्वमक्षतमेवेत्यर्थः । दर्शीयेत्यतिविप्रकृष्टत्वद्योतनम् । तथाच देवीपुराणे—

"कलावशिष्टो निष्क्रान्तः प्रविष्टः सूर्य्यमण्डलम् ॥
अमायां वसते यस्मादमावास्या ततः स्मृता" ॥ १४९ ॥

काचिदन्यापवादविषये गुणमये कुत्रचिदनुरक्ता अपवादस्याप्रयोजकत्वमाह—

अभिदधति यं वदातं शुद्धप्रकृतिं स्फुरन्निष्ठम् ॥
सत्यप्यवर्णयोगे स भवत्यवदात एवेह ॥ १५० ॥

शुद्धप्रकृतिं=मायारहितम् । स्फुरन्ती प्रसिद्धा निष्ठा आच-

र्णं यस्य । अवर्णः=परिवादः । "अवर्णाक्षेपनिर्वाद" इत्यमरः । अवदात उज्ज्वल एव भवति । "एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः" इतिन्यायात् । अपिच वदातेतिशब्दः 'दैप् शोधने' इतिशुद्धिवाचकधातुप्रकृतिकः । स्फुरान्निष्टः क्तप्रत्ययान्तः । "क्तक्तवतू निष्ठा (१।१।२६) इतिवचनात् । तस्यादावकारयोगे सत्यवदात एव भवति । "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः ।" इति अकारलोपे कृते वदातशब्दसिद्धेर्वदातावदातयोरेकार्थत्वादित्यर्थः ॥ १५० ॥

कश्चिदेकमात्राश्रितस्तदुत्तरमवाप्तवुरवस्थ आह—

अवलम्बतेऽन्यमाश्रयमेकाश्रयसङ्क्षयेऽपि खलु जातिः ॥
तेनैव सह गुणः पुनरुपैति नियतं विरतिमेव ॥ १५१ ॥

जातिरित्यनेकवृत्तित्वसूचनम् । गुणपदेन गौणत्वप्रतीत्या तन्मात्राश्रितत्वसूचनम् । एकघटनाशेऽपि घटत्वमन्यघटाश्रितं तिष्ठत्येव । तद्रूपादिकं तु समवायिनाशस्य समवेतनाशहेतुत्वान्नश्यतीत्यर्थः । यद्वा वेश्याया उक्तिः । कुलस्त्रीणामेव भर्त्रनुमरणादिकं धर्मो न त्वस्मादृशामित्यर्थः । एकेन एकमात्रश्रयेण न भवितव्यमिति व्यञ्जितम् ॥ १५१ ॥

कश्चिन्नायिकाया औज्ज्वल्यं दर्शयन्नाह—

अवदातवेषवत्यां वरवर्णिन्यामभिसरन्त्याम् ॥
समजनि निशीथसमयेप्यौषसिकीवाखिला ज्योत्स्ना॥१५२

शुक्लाभिसारिकात्वात् अवदातेति ।

"शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे तु सुखशीतला ॥

भर्तृभक्ता च या नारी सा ज्ञेया वरवर्णिनी ॥" इति रुद्रः । भर्तृभक्तेति काचित्कत्वाभिप्रायेण । लक्षणं पूर्वार्द्धमेवेसव-

धेयम् । निशीथपदेन ज्योत्स्नाया अत्युत्कटावस्थासूचनम् । प्रातःकालीनेव ज्योत्स्ना म्लाना जाता नायिकाङ्गकान्त्याभिभूतत्वादिति भावः । औषसिकीत्यत्र "कालात्" (५।१।७८) इति ठञ् ॥ १५२ ॥

काचित्सपत्न्या दुःसहत्वं निवेदयति–

अभिधीयमानमात्रे दुर्वासोवृत्तजातेऽपि ॥
पुलककुलदन्तुराङ्गी राधा विस्पन्दयत्यधरम् ॥ १५३ ॥

वृत्तजाते इति लक्ष्मीनिर्वासनातिरिक्ततद्वृत्तस्यापि प्रियत्वसूचनम् । दुर्वासोदत्तपारिजातमालाया इन्द्रेण कुम्भतले निहिताया ऐरावतेन क्षेपे दुर्वाससा इन्द्रक्रोधेन लक्ष्मीर्निर्वासितेति विष्णुपुराणे । अतः स्वराट्पत्न्याः श्रियस्तेन निराकरणात्तद्वार्त्तायामानन्दोल्लासाद्रोमाञ्चस्मिताभ्युदय इति भावः । दन्तुरपदस्य निम्नोन्नतत्वे लक्षणा । "स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात्" (४।१।५४) इतिसंयोगोपधपर्युदासेऽपि "अङ्गगात्रकण्ठेभ्यस्त्विष्यते" इतिवृत्तिकारोक्तेर्ङीप् । मुनित्रयानुक्तत्वादप्रमाणमेतदितिकैयटादयः । प्रयोगप्राचुर्यात्तत्रत्यचकारेणैतत्सङ्ग्रह इत्यन्ये ॥ १५३ ॥

काचिद्वियोगमसह्यं दर्शयति—

अभिनवबलाहकावलिमिलितप्रस्थो लसति विन्ध्यः॥
विस्मृत्य कुम्भसम्भवमभिमुख इव रोद्धुमहिमांशुम्१५४

स्वागमनपर्यन्तमगस्त्येन निषिद्धवृद्धिरपि सूर्यद्वेषातिशयात्तद्विस्मरणेन सूर्यमार्गमावरितुं प्रवृत्त इवेत्यर्थः । एतेन रागस्यान्यत औत्कट्यसूचनम् । यद्वा यथा समयमुल्लङ्घ्य विन्ध्यो वर्द्धितुमारब्धस्तथा नायकोऽपि वर्षारम्भमागमावधिं विधायापि

नागत इति प्रोषितभर्तृका निवेदयति ॥ १५४ ॥

केनचित्तारतम्यानभिज्ञेन प्रतिष्ठाख्यापनेच्छया मन्दगुणेन सहोपमित उत्कृष्टगुणवानाह—

असदृशगुणेन सार्कं तुलयति महिमाशया यदज्ञजनः॥
अभ्यर्हितगुणभाजामनायुधवधः स एव पर्याप्तः ॥१५५॥

आधिकस्य न्यूनगुणेन सहोपमानमेव बाहुल्यात्तदनादृत्याल्पगुणानामेव न तु प्रतीतौ स्ववृत्तिधर्माणामपलापादिति भावः ॥ १५५ ॥

कश्चिन्मनस्वी प्राह—

अस्वाधीने प्रणयो वदान्यता वैभवविहीने ॥
आस्तिकजने च पातकमाजीवितमनुशयायैव ॥ १५६॥

पूर्वत्राधारत्वं विषयतासम्बन्धावच्छिन्नम् । उत्तरद्वये समवायावच्छिन्नमिति विशेषः । स्वपदं प्रणयसमवायिपरम् । वदान्यता=बहुप्रदानेच्छावत्त्वम् । आस्तिकः=वेदप्रामाण्याभिमन्ता । आद्ययोः स्वेच्छाविषयासिद्ध्यभावादन्त्यस्य च भाविदुःखावश्यकत्वज्ञानादनुतापाच्च भवतीत्यर्थः ॥ १५६ ॥

नायकेन सर्वाधिकप्रेमविषयीकृतापि किमिति चिन्तामावहसीति वदन्तीं सखीं काचिदिदमाह—

असमानमानविषया अपि दधति मुदं न मानिनो लोकाः।
भाविप्रेमतनूकृतिचिन्ताजनितातिवैक्लव्याः ॥ १५७ ॥

असमानः=अनुपमः । "मानश्चित्तसमुन्नतिः ।" इति कोशः । मान आदरविशेषः । भावीति तनूकृतिविशेषणम् । अग्रे प्रणयभङ्गमाशङ्क्य व्यग्रा एव भवन्तीत्यर्थः । अथवा तत्त्वविद एवोक्तिः ॥ १५७ ॥

कश्चित् खलजनप्रायसंसारावगाहनकदर्थितः स्वसदृशजनसमागममुदित आह—

अरसतरस्तापनिधिः संसारनिदाघसमयोऽयम् ॥
शिशिरतरच्छायानां गुणवत्सरसां समागमात्सह्यः॥१५८

असदर्थप्रायत्वात्प्रतीत्यजनकतया अरसतरः। पक्षे त्रमातपातिशयेन जलशोषादेः। तापो=दुःखं घर्मश्च। अतिसुखहेतुः छाया समाश्रयो येषाम्। पक्षे शीतला वृक्षादिच्छाया येषु। यद्वा गुणवन्त आत्मतत्त्ववेदिन इति व्याख्येयम्। यद्वा स्वानुरूपकनायकसमागमानन्दिताया इयमुक्तिः ॥ १५८ ॥

कश्चित्प्रियावशतामनुभवन्नाह—

अध्यासते युवतयो भुवनानामुपरिभागमिति सत्यम्॥
चरणभुवि यदजरागो बलिरुदरे वासवोऽप्यधरे॥१५९॥

अजः=स्वाभाविकः, रागः=आरुण्यम्। पक्षे अजसंज्ञस्य राज्ञोऽनुरागः। बलिः=लेखाभेदो वैरोचनिश्च। वा समुच्चये। आसवो मधु मादकत्वात्। पक्षे वासव इन्द्रः। तथाच लोकत्रयाधिपतीनामेतदवयवभेदवृत्तितया अस्माकं तदुपरिवृत्तित्वसिद्धौ अर्थाल्लोकत्रयस्याप्येतदधोवृत्तित्वसिद्धिः। नच स्वस्थानिनामधोवृत्तित्वेऽपि न स्वस्याधोवृत्तित्वं तथाभवारादिति वाच्यम्। तल्लोकवृत्तित्वविशिष्टानामेव स्वामिनामधोवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्॥१५९॥

नायिकायाः कुशलं पृच्छति नायके कश्चिदिदमाह—

अभिमुख एव दिगन्तं प्रति भवति कुतः सखीकुशलवार्ता
कर्माणि जनिते नार्हति संयोगविभागसन्देहः ॥ १६० ॥

दिगन्तमुद्दिश्य गन्तुं कृतोद्यम एव त्वयि तस्याः कुशलस्य

का कथा। तदैव कुशलाभावे एतावत्पर्यन्तं तस्य प्रसङ्ग एव न सम्भावितः। नहि कर्मण्युत्पन्ने संयोगविभागौ जातौ न वेति-सन्देहो युक्तः। कर्मोत्पत्तौ सत्यामपेक्षणीयान्तराभावेन तदुत्पत्तावविलम्बात्। "एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणम्" (वै०अ०१आ०१सू०१७)इति सूत्रार्थः ॥१६०॥

काचिन्नायकसङ्घटनकर्त्री पश्चादात्मानमनाद्रियमाणां नायिकामाह—

अस्माभिरेव विहितस्तव लवलि! लवङ्गसंसर्गः ॥
अधुना वेल्लितविटपा सुखमप्यस्मन्निवर्तयसि ॥ १६१ ॥

अस्माभिरित्यादिबहुवचनेन दुष्करकार्यकारितया स्वस्यादरणीयत्वसूचनम्। तत्सन्ध्युपकारे तथादराभावात्तद्वारणाय नवेति। अनर्हसङ्गमकरणे द्वेषापत्तेः। लवङ्गेति उपादेयत्वसूचनम्। अस्मदितिपञ्चम्यन्तम्। इदानीमात्माधीनीकृतवल्लभा अस्माकं दर्शनपथमपि नावतरसीतिभावः ॥ १६१ ॥

लोकोत्तरलावण्यादिशालिनीमपि स्वीयामपहायान्यत्र चलितचित्ते कुत्रचित्काश्चिदिदमाह—

अवगच्छति परिचितमपि नैवार्थं भङ्गुरगुणौघः ॥
अपि सरसि प्राप्य जनिं कमलदलं स्रज्यते नहि रसेन१६२

भङ्गुरगुणौघो=निकृष्टगुणहीनः तनुतन्तुश्चेति। अर्थमिति नान्वयः। रसेनेति जलस्य शृङ्गाररस्य चोपादानम्। यथा सरस्येवोत्पन्नं कमलं जलेन नहि लिप्यते तथानभिज्ञोऽपि स्वाधीनरमणीयवस्तुना न युज्यत इति भावः। यद्वा आत्मज्ञस्योक्तिः। भग्ना गुणाः सत्त्वादयस्तत्स्थानीया वासनादयो वा यस्य स परिचितमप्यर्थं न जानाति उदासीनतयैव भोगात्। "असक्तोऽद्विपं-

श्च भुङ्क्ते'' इतिश्रुतेः । अत एव तस्य जन्यपुण्यादिसम्बन्धोऽपि न भवतीत्याक्षिप्तार्थस्योत्तरार्द्धेन समाधानम् । तदाह–''तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि कर्म न श्लिष्यते'' इति । अथवा तदुदासीनत्वस्यैवोत्तरार्धेन समर्थनम् ॥ १६२ ॥

मानगोपनं विदधानां नायिकां कश्चिदिदमाह—

अपहाय कुटिलमीक्षणमृजुकविलोकेन सूचयसि मानम्॥
ऋजुकुटिलत्वमतन्त्रं प्राहास्वरसं तु विकृतिरेव ॥१६३॥

अतन्त्रम्=अविवक्षितम् । ''ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम्''इत्यादौ तथा-दर्शनात् । विकृतिः=सार्वदिकावस्थावैपरीत्यम् । तथाचाभिमुख-दर्शनान्मानो नास्तीति न वाच्यम् । सर्वदा कुटिलदर्शनशीलायाः कटाक्षमुन्मुच्य दर्शनेन मानस्यानुमानादिति भावः ॥ १६३ ॥

नायिकान्तरमनुसर्तुकामे नायके शङ्कमानां नायिकां सखी समाश्वासयति—

अविदूरगते गुणवत्संसर्गिणि सङ्कुचन्ति विपरीताः ॥
आलोक्य पद्मिनीप्रियमाशु निमीलन्ति कुमुदिन्यः १६४

विपरीताः=तत्सम्बन्ध्यपकृष्टगुणाः । सङ्कोचः=नन्मिलनवैमुख्यं मुद्रणं च । पद्मिनीप्रियं=सूर्यं नायिकाविशेषकान्तं च । कुमुदि-न्यः=कैरविण्यः । ''इनः सूर्ये प्रभौ राज्ञि'' इति विश्वः । प्रभु-पराव(१) इनशब्दात्पुंयोगे ङीप् । कुत्सितसम्बन्धिन्या मुद इन्यः ईश्वर्यः । कुत्सितमात्रैरादृता इति वार्थः । तथाच ततो निवृत्य त्वय्येवानुरक्तिमासञ्जयिष्यतीत्यलमाशङ्कयेति भावः॥ १६४ ॥

---

(१) प्रभ्वर्थकादित्यर्थः ।

विरुद्धमानां काञ्चित्सखी उपदिशति—

अपराधीनि प्रियतममुपेक्षसे तन्वि ! चेन्मुधाचिरम् ॥
सौहार्दमपि चिरत्नं तर्हि कदर्थयितुकामासि ॥ १६५ ॥

प्रियो हि स एव यत्रापराधावस्थायामपि न दौर्मनस्यम्। अन्यथा दशाविशेषे सर्वस्याप्युपादानेनाविशेषप्रसङ्गात्। तथा-चायं कृतापराध इति तदुपेक्षायां तस्यार्थादप्रियत्वमेव पर्यवस्यति। एवं च पूर्वकीलानानुरागस्याप्यप्रियाविषयकत्वापत्त्या सर्वमप्याकुलीभवतीति भावः॥ १६५॥

कस्यांचिदनुरज्यमानं हितार्थी प्राह—

अभिसृतवानासि सौरभभारप्रामाण्यमात्रेण ॥
किं मधुप! केतकीमविगणय्य भूयांसि कण्टकरजांसि १६६

सौरभं=परिमलः सौन्दर्यं च। सौरभान्तरवैलक्षण्यलाभाय भारेति। सौरभस्य मधुव्याप्यत्वाभावलाभाय-मात्रेति। सौरभमात्रार्थित्ववारणाय-मधुपेति। दर्शनमात्रे दोषाभावादभिसृतेति। उपभोगेच्छापर्यन्तत्वलाभार्थमिष्टाभावमात्रवारणाय कण्टकेति। इष्टालाभसूचनाय रज इति। पक्षे कण्टका दुर्जनाः। रजो दुरितम्। सङ्गमप्रतिबन्धकतया तदुत्तरमप्यपवादजनकतया च। इष्टानिष्टहेतुतयाऽभ्यर्हितत्वात् कण्टकानां प्रागुद्देशः॥ १६६॥

काचिन्मानोपक्रमाय पृच्छन्तीं नायिकामाह—

अनुभूतवती त्वमासि प्रियविरहकदर्थना बहुशः ॥
सम्प्रति सुसहा यदि तद्विधान वा परिकरं माने ॥१६७॥

त्वमित्यनेन स्वकल्पितत्ववारणम्। प्रियविरहकृताः कदर्थनाः दुःखानि। अनेन तदनुभवस्याप्रामाण्यशङ्का निरस्ता। सुखा-

दिज्ञानस्य भ्रमत्वाभावात। सुसहा=द्वेषविषयत्वानापन्ना। परिकरः=बन्धो लक्षणया समारम्भः। तथाच स्ववृत्तिदुःखस्य द्वेषविषयत्वानुपपत्त्या मानारम्भो न कार्य इतिभावः। उत्तरालङ्कारः। "उत्तरमात्रात्मश्नोन्नयने स्यादुत्तरं नाम।" इत्यलङ्कारकौस्तुभे ॥ १६७ ॥

अभिसारात्कलङ्कमाशङ्कमानां दूतीदमाह—

अवहितया वैशेषिकवार्तेयं श्रूयतां कुतुकात् ॥
गणयन्ति हि वसुमत्याः श्यामलतामपि विशेषगुणम् ॥

वैशेषिकाः=काणादाः। अथच विशेषोऽस्त्येषामिति ठन्। विशेषिका एव वैशेषिकाः। स्वार्थे तद्धितः। विशेषमात्राद्दरक्ता इत्यर्थः। अनुपेक्ष्यत्वसूचनाय-अवहितयेति। रसाधायकत्वसूचनाय-कुतुकादिति। वसुमत्याः=भूमेः द्रव्यवत्याश्च। (श्यामलतां) श्यामलभावं=नीलरूपमनाचारं च। विशेषगुणं द्रव्यान्तरवृत्तित्वरहितगुणं प्रतिष्ठाहेतुं च। तथाच तत एव कलङ्कमार्जनं भविष्यतीति भावः ॥ १६८ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

अप्सरसां स्वनिरूपितमपकर्षमिव प्रकाशयितुम् ॥
क्षपयसि मदं घनपयः कासाराणां कचैः स्मितैर्नाभ्या १६९

घनो मेघः, पयः क्षीरम्, कासारस्तडागः। कचादिभिः क्रमादेषां जयः। पयःशब्दादप्शब्दस्य कासारशब्दाच्च सरःशब्दस्य लाभेऽर्थवशाद्धनानां बह्वीनामप्सरसां स्वापेक्षापकर्षवत्त्वं प्रकाश्यते। अवयवोत्कर्षस्यावयविन उत्कर्षे पर्यवसानादिति भावः ॥ १६९ ॥

नायकभोगं गोपयन्तीं काञ्चित्सुहसन्ती सखी प्राह—

अलसाति कलेवरे तव लसतितरां किमपि सौभाग्यम् ॥
अधरे समधिगतरदे विभाव्यते नीरदाकृतिता ॥१७०॥

अलसशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्तरि शतृप्रत्ययः । लसच्छब्देन नञ्समासगम्यार्थमादाय विरोधोद्धारः । रदाकृतेर्निष्क्रान्तस्य भावो रदचिह्नाभाव इत्यर्थादुत्तरार्द्धे(१)। नीरदो मेघस्तदाकारो नैल्यमिति तत्परिहारः। त्वन्नेत्रचुम्बनलग्नकज्जलस्य दयिताधरस्य त्वया चुम्बनेन त्वदधरे नैल्यं गात्राणामालस्यं चेति लिङ्गद्वयेन प्रियसम्भोगानुमानं सुलभमेवेति भावः ॥ १७० ॥

द्रव्याविरहेणापवादनिरासोपायमपश्यन्नाह—

अतिवृत्तार्थपराणामाख्यातप्रकृतिताभाजाम् ॥
मायोगव्यतिरेकादवर्णविरहः श्रुतः केन ॥ १७१ ॥

अतिशयितं वृत्तं रूपं वस्तुवृत्तं च। अर्थो विद्यादिश्चेति द्वन्द्वो वा। प्रसिद्धा प्रकृतिर्यस्य तद्भावयुक्तानामपि। मायोगो लक्ष्मीसम्बन्धस्तद्विनाभावेन। अवर्णस्यापवादस्य विरहोऽभावः केन श्रुतो भवत्येव। अथच अतिवृत्तो भूतोऽर्थस्तत्पराणां भूतार्थे विधाने तत्परधात्वर्थवृत्तिभूतत्वस्यैव प्रतिपादनात्। आख्यातानां तिबादीनां प्रकृतिताभाजां प्रकृतिभूतानां धातूनामिति यावत्। धातूत्तरमेव तदनुशासनात्। मा इति निपातो निषेधार्थे। तद्योगं विना अकारविरहः केन श्रुतः। लुङादौ हि अडागमो "न माङ्योगे" (६।४।७४)इति माशब्दयोग एव निषिद्धो न त्वन्यथापीति भावः ॥ १७१ ॥

---

(१) विरोधोद्धार इति पूर्वस्यात्रापि सम्बन्धः।

कश्चित्प्रियामाह—

अधरे परं प्रवाले प्रालेयकरानने ! न वलते हृत् ॥
गतिकृतहेलमराले ! यावदबाले पयोधरेऽपि तव॥१७२॥

इत्यकारव्रज्या ।

परमित्येवकारार्थे । प्रवाले=पल्लवविद्रुमान्यतरसमाने अधरे एव हृदयं न वलते नोत्सुकं भवति। यावदिति किन्त्विसर्थे। [महापारेण हस्तेन सस्पृहं भवति।] (१)सम्बुद्धिद्वयं स्पष्टम्। अथच अधरप्रवालपदाभ्यां धरभिन्नप्रकृष्टबालार्थबोधात् पयोधराबालशब्दाभ्यां च तद्विरुद्धार्थबोधाद्विरोधः । यत्किञ्चिद्विशेषस्यापि सामान्याभावविरोधादिति भावः॥ १७२ ॥

कस्यचिद्दुर्जनानुरागं विभावयन् कोऽप्याह—

आलोक्यतां पशुपतेः कपालिनः पापसङ्गहव्यसनम् ॥
पूर्णेन्दुना दृशा योऽपरितुष्यञ्छिरसि तत्कलां निदधे१७३

पशुपतीत्यज्ञत्वसूचनम् । कपालीत्यसद्वृत्तत्वसूचनम्। पूर्णेन्दोः प्राप्तत्वेऽपि तस्य शुभत्वेन तत्कलामेव बहुमन्यत। क्षीणचन्द्रस्य ज्योतिषपरिभाषया पापत्वात्। तथा च वराहः–"क्षीणेन्द्वर्कमहीसुतार्कतनयाः पापा बुधस्तैर्युतः" इति । अथवा नायिकाप्रहितदूतीसमासक्ते नायके कस्याश्चिदुक्तिः। पूर्णेन्दुप्रायायामपरितुष्य तद्व्याप्यत्वेन तदेकदेशतया ततो हीनतया च कलाप्रायां दूतीमाद्रियतेति भावः ॥ १७३ ॥

दोहदार्थं तिलकवृक्षं पश्यन्तीं काञ्चिदालोक्य सखी प्राह–

आरामतिलकशाखिनि दयिततमेऽपि च समानदिग्वृत्तौ
विकसत्कुपेक्षापेक्षाः कटाक्षधारा युगपदस्याः ॥ १७४ ॥

(१) अयं पाठोऽधिकोऽसङ्गतश्च भातीति कोष्ठकमध्ये स्थापितः ।

एकादिगवच्छिन्ने तिलकद्रुमे नायके च निपतन्त्यः कटाक्षधारा वृक्षांशे उपेक्षात्मिका नायकांशे चोपादेयत्वादपेक्षात्मिकाः। विषयभेदेन ज्ञानस्य तदुभयात्मकत्वसम्भवात्। परेषां तर्कवारणार्थमारामेति ॥ १७४ ॥

काचिदस्थिरप्रणयं नायकमधिकृत्याह—

आपातमात्ररागिणि नियतं दोषान्तरं समुन्नेयम् ॥
हारिदश्वे परितापो भवति सुधादीधितावङ्कः ॥ १७५ ॥

दोषान्तरं=क्षणिकरागातिरिक्तो दोषः। उन्नेयम्=अनुमेयम्। व्याभिचारवारणार्थ—नियतमिति। बाधाभावसूचनाय समिति। सूर्यचन्द्रयोरारुण्यस्यानतिचिरावस्थायित्वं प्रसिद्धम्। हरिदश्वेति प्रकाशकत्वं सुधेत्यादिनाल्हादकत्वं व्यङ्ग्यम्। तेन दोषस्य रागानवभासात् सिद्धसाधनशङ्कापि नेति भावः ॥ १७५ ॥

कश्चिदस्थिरस्नेहं काचिदुपालभते—

आनन्दमेव सूते सुभग! भवानद्भुतोदयात्प्रथमम् ॥
प्रणयविभङ्गहलाहलमुद्गिरसि पुनः पयोधिरिव ॥१७६॥

सुभगेति अतियोग्यत्वसूचनम्। अद्भुतस्य=लावण्यादिनिबन्धनस्य। पक्षे अद्भुतानां चन्द्रादिपदार्थानाम् उदयात्। प्रणयस्य विशिष्ट उत्कटदुःखजनको यो भङ्गो विच्छेदः स एव हलाहलं दुःखजनकत्वसाधर्म्यात्। गौणतयोद्गिरसीत्यस्य नाश्लीलत्वम्। तदुक्तं दण्डिना—

"निष्ठ्यूतोद्गीर्णवान्तादि गौणवृत्तिव्यपाश्रयम् ॥
अतिसुन्दरमन्यत्र ग्राम्यकक्षां विगाहते" ॥ १७६ ॥

काश्चिच्छरदं वर्णयति—

आकाशकुसुममवनीतलमुपनयता घनावसानेन ॥
आविष्कृतोऽनुरूपं पाण्डुभवः सहजशालिनि क्षेत्रे१७७

आ समन्तात् काशकुसुमानि यत्र तादृशं भूतलं प्रकाशयता शरत्समयेन सहजाः सजातीयसंवलनेन बहवः शालयः कलमा यत्र तादृशे क्षेत्रे केदारे पाण्डुत्वगुणो जनितः। अथच प्रपञ्चमाकाशपुष्पमायं पारमार्थिकसत्ताविहीनं वदता व्यासेन सहजस्य समानमातृकस्य विचित्रवीर्यस्य सम्बन्धिनि क्षेत्रे भार्यायां पाण्डुसंज्ञो राजा जनित इति भारतम्। एतेन शरत्समयस्य व्यासतादात्म्यमुद्दीपकत्वातिशयश्च व्यज्यते। जगन्मिथ्यात्वोपदेशकस्यापि व्यासस्यैवं विकारो यथा कामस्य दुर्वारत्वे ध्वनिः॥१७७॥

स्वस्य तदधीनतां सूचयन् कोऽप्याह—

आत्मारामान्तर्गतिरसावशोकोऽपि कुसुमगात्रि!॥
चरणतलताडनं तव काङ्क्षति का नाम कामिनां तु कथा७८

अशोक एतत्संज्ञः(तरुः) शोकसामान्याभाववांश्च। "जीवन्नेव हि विद्वान्संहर्षायासाभ्यां मुच्यते" इति वचनात्। आरामे उपवने अन्तर्भावो यस्य। अथच आत्मज्ञान्तर्गत आत्मज्ञः। आत्मन्येव बाह्यविषयानपहाय आरमत इत्यात्मारामः। तदुक्तम्—

"प्रजहाति यदा कामान्सर्वान् पार्थ! मनोगतान्।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते॥" (भ० गी० अ०२ श्लो०५५) इति। तद्दोहदत्वेन तदाकाङ्क्षा। तदुक्तं वृक्षायुर्वेदे—

"तरुण्या नूपुरोपेतपादघातेन ताडितः॥
अशोको विकसत्याशु सर्वलोकमनोहरः"॥ १७८॥

सत्पुरुषस्य कस्यचिद्बहुविधपदारोहावरोहमालोक्य कोऽप्याह—

आनीय कामनीयकमनीयततायं कलानिधिर्विधिना ॥
अनिशोपचयापचयप्रणालिकाकृतकदर्थनां व्यर्थम् १७९

कामनीयकं सौन्दर्यम् आनीय कदर्थनां व्यर्थमनीयतेत्यन्वयः। कलानिधिः=चन्द्रो विदग्धश्च। उपचयापचयौ=कलानां सम्पदश्च वृद्धिह्रासौ, द्वयोः प्रणालिका परम्परा। अस्यैवं कदर्थनीयत्वे रमणीयत्वमेव न कर्तव्यं तत्करणे च कदर्थनमनुचितमितिभावः। एतेन सर्वदा ऐकरूप्यमेव सम्यक् न तु महदपि पदं प्राप्य पुनस्तद्ध्वंस इति सूचितम् ॥ १७९ ॥

कश्चित्प्रियामाह—

आजानिको मधुरिमा भवदधरे सुतनु! रागोऽपि ॥
मम हृदि विषयतयाद्यः परः(१) समवायविषयिताभ्याम्॥

आजनि जन्मारभ्य भव आजानिकः। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। स्वाभाविक इति यावत्। त्वदधरे माधुर्यरागयोः समवायेन वृत्तिः। अत्र माधुर्यस्य तद्विषयकत्वसम्बन्धेन मदीयज्ञाने वृत्तिः। रागस्य तु समवायेन विषयितया च। अधरविषयकरागस्य समवायेन तद्रागस्य च विषयितया मयि सत्त्वात्। आत्मजन्यज्ञानविषयत्वाद्रागस्य आत्मनस्तद्विषयकत्वमुक्तम् ॥ १८० ॥

कांचिद्बहुभिरुपपतिभिराकुलीक्रियमाणां काचिदिदमाह—

आमोदाय दिगन्तप्रसारिणे कुप्य पद्मिनि! निजाय ॥
नैवाहम्पूर्विकया भृङ्गेभ्यो मिलितुकामेभ्यः ॥ १८१ ॥

---

(१) अत्र परस्तु इति पाठो मात्राधिक्यतया छन्दोभङ्गकरत्वात्त्याज्यः।

आमोदः=परिमलः हर्षहेतुर्लावण्यादिश्च "क्रुधद्रुह०" (१।४।३७) इत्यादिना चतुर्थी। परस्मै क्रोधात्प्रकाशनिरासाय निजायेति। "अहंपूर्वमहं पूर्वमित्यहम्पूर्विका स्त्रियाम्।" इत्यमरः। भृङ्गेभ्यः=भ्रमरेभ्यः तरलत्वसाधर्म्येण कामुकेभ्यश्च। आमोदप्रसाराभावे विषयज्ञानाभावेन तदिच्छायाः सुतरामभावेन तेषामागमनासम्भवादिति भावः॥ १८१॥

कथमनया मुग्धयापि वसन्तोत्सवे दयितोपरि चूर्णप्रक्षेपः कृत इति सम्भावयन्तीं सखीं काचिदिदमाह—

आदाय मुग्धसुदृशाऽभिवयस्यं चूर्णमुष्टिरक्षेपि॥
तत्कालागतदयितोपरि निपपात त्वजाकृपाणीयात् १८२

आदानस्य क्षेपोद्देश्यकत्वलाभार्थम्—आदायेति। "चूर्णानि वासयोगाः स्युः" इत्यमरः। "चूर्णं पटवासः स्यात्" इति क्षीर-स्वामी। प्रियसन्निधौ सख्युद्देशेनापि क्षेपसम्भवात्—तत्काले-ति। "पूरणगुण०" (२।२।११) इत्यव्ययेन षष्ठीसमासनिषेधः कृदव्ययविषय इति कैश्चिद्व्याख्यानात् दयितस्योपरीति समासः। तुशब्द उपरीत्यनन्तरं योज्यः। यथाऽकस्मादागताया अजायाः कुतश्चित्पतता कृपाणेन वधस्तन्न्यायात्। अजाया आगमनमिव कृपाणस्य पतनमिवेति "समासाच्च तद्विषयात्"(५।३।१०६) इती-वार्थविषयसमासात् छप्रत्ययविधानबलेन अजाकृपाणमिति समा-सः। ततोऽजाकृपाणमिव अजाकृपाणीयम्। उक्तसूत्रेण छप्रत्ययः। अकस्मादेव तत्र पतित इति फलितार्थः॥ १८२॥

कांचित्सङ्केतस्थानगतामप्राप्तवल्लभां विलोक्य काप्याह—

आपाकमुपगतेवाभिसारिका परिणते शणक्षेत्रे॥(१)
अवलोक्यतेऽनुपसरत्यभिलषितजने ज्वलद्गात्री॥१८३॥

(१) शणारण्ये इति पाठः काशिकराजकीयपुस्तकालयस्थपुस्तके।

आपाकः=घटादिपाकस्थानम्। "कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साभिसारिका" इत्यमरः। भरतोऽपि—

"हित्वा लज्जां समाकृष्टा प्रदीप्ता मदनेन च ॥
अभिसारयते कान्तं सा भवेदभिसारिका ॥"

परिणतेति पीतत्वसूचनम्। ज्वलनं तापवत्त्वं दह्यमानत्वं च। विप्रलब्धेयं नायिका। तदुक्तम्—

"प्रियः कृत्वा तु सङ्केतं यस्या नायाति सन्निधिम् ॥
विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्तमवमानिता"(साहि० द० परि० ३ का० ८३) ॥१८३॥

पूर्वमननुरक्तायां कस्यां चित्तसङ्घटनयत्नं करिष्यामीति वदन्तीं दूतीं कश्चिदिदमाह—

आलोकमात्रतो यदि नोल्लासस्तर्हि निष्फलोऽभ्यासः॥
कोरकितेन्दोरुदयेऽनिशमपि किं पद्मिनी हसति ॥१८४॥

आलोकः=दर्शनं प्रकाशश्च। उल्लासः=अनुरागो विकासश्च। अभ्यासः=दर्शनाद्यावृत्तिः। कोरकिता=मुकुलिता असञ्जातानुरागा च। हासः=फुल्लत्वं प्रीतिश्च। अनिशमित्यन्तसंयोगे द्वितीया। पद्मिनी=कमलिनी नायिकाविशेषश्च ॥ १८४ ॥

प्रणतेऽपि नायके मानमपरित्यजन्तीं हितैषिणी सखी प्राह—

आथर्वणीमुपनिषद्विद्यामिव लब्धुमेष त्वाम् ॥
शिरसा वहति भवत्पदनूपुररक्तोपलोल्मुककलापम् ॥१८५॥

कोपप्राचुर्यसूचनाय-आथर्वणीमिति। कर्मभागस्य तच्छ्रुतावभिचारप्रायत्वात्। उपनिषदिति रसोत्पत्तिद्वारा परमाल्हादहेतुत्वसूचनम्। नूपुरसम्बन्धिनो रक्तोपला रक्तमणयस्त एवोल्मुकान्यङ्गाराः तत्समूहम्। वहति=दधाति। प्रणामसमये तेषां

नायकशिरःसम्बन्धात् । अथर्वशाखायां मुण्डोपनिषदध्ययनाङ्गत्वेन शिरोव्रतं विहितम् । "तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम्" (मुण्ड० ३।२।१०) इति श्रुतेः । शिरोव्रतं शिरस्यङ्गारपात्रधारणमिति वेदान्तिनः । तच्च तैत्तिरीयाणां कारीरीवाक्याध्ययनस्य भूभोजनमिव मुण्डकोपनिषदध्ययनस्याङ्गम् । "नैतदचीर्णव्रतोऽधीते (मुण्ड० ३।२।११) इति तत्रैव श्रवणात् । न तु तद्भेदाच्छाखाभेदेन ब्रह्मविद्याभेदः । अतः सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मोपासनमिति निरूपितमुत्तरमीमांसायां तृतीये(१) ॥ १८५ ॥

सखीभिर्माने प्रवर्त्यमाना काचित् स्वयं परामृशति—

आलीजनानुरोधत्यागे व्याहन्यते सख्यम् ॥
तदनुसरणे स्वरूपासिद्धिः स्यात्प्रियतमत्वस्य ॥१८६॥

सखीकथितार्थाननुष्ठाने सख्यव्याघातः । परस्परेच्छानुवर्तनस्यैव तत्पदार्थत्वात् । तदनुरोधेन मानकरणे तु प्रियतमत्वस्य स्वरूपासिद्धिः असिद्धस्वरूपं प्रसज्यते । तत्प्रतिकूलकरणे तस्य प्रियतमत्वासम्भवादिति भावः । एतेन स्वस्य मानं प्रत्यप्रवृत्तिसूचनम् । १८६ ॥

(स्ववचनमनादृत्य मौनमेव साधयन्तीं कांचित्सखी प्राह-)

(२)आसायं निबधान व्यवसायं सखि! सुखेन मौनाय॥
दृष्टे कलावति पुनर्विकासिष्यसि झटिति कुमुदिनीव१८७

(कलावान्=चन्द्रः कलाकुशलो नायकश्च ।) विकासः= प्रसाद उत्फुल्लत्वं च । विषयोद्दीपनयोः समवधाने मौने शक्त्य-

---

(१) शारीरकभाष्ये तृतीयाध्यायस्य तृतीये पादे प्रथमाधिकरणे इत्यर्थः ।

(२) इदं पद्यं का. रा. पु० पुस्तके नास्ति ।

सम्भवादिति भावः ॥ १८७ ॥

सुजनेभ्यः स्वदोषनिवेदनं नानिष्टावहमिति कोऽप्यनुभूयाह—

आदीनवोऽपि सुजनैर्हृदयधृतो न स्वकार्यकरः ॥
अवदातयन्ति किरणा जगदिन्दोर्नीलयति नाङ्कः॥१८८॥

"दोष आदीनवो मतः" इति वैजयन्ती । हृदयं=चित्तं मध्यं च । स्वकार्यम्=अकीर्त्यादि मालिन्यं च । अवदातशब्दात् "तत्करोति" इति णिच् । अन्यथा किरणैः श्वैत्यस्येव कलङ्केन मालिन्यस्यापि जननप्रसङ्गादित्यर्थः । १८८ ॥

कश्चिद्गवाक्षतो नासापर्यन्तमेव प्रकाशितमुखया कयाचिद् दृष्टः तस्याः स्वविषयानुरागं तर्कयति—

(१)आकेशान्नासान्तं दृष्टेऽपि मुखेऽनुमीयते हसितम् ॥
माणिक्यद्वयधियमनु मौक्तिकयुगसंविदा तदाभरणे१८९

इत्याकारव्रज्या ॥

स्मितसत्त्वे त्वधररूपाभिभवादभिभावकाभावान्मौक्तिकद्वयघटितमेवेति स्मितानुमानात्तदनुरागानुमितिः ॥ १८९ ॥

कश्चित्पल्लीपतितनयायाः सौभाग्यं सूचयन्नाह—

इभकुम्भमदस्तम्भनसम्भवमुचितस्य यश उच्चैः ॥
अपि भीतरक्षणोत्थं चिनुत उरोजौ पुलिन्दपतिपुत्र्याः९०

"भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः ।" इत्यमरः ।

(१) का. रा. पु. पुस्तके इदं पद्यं नास्ति । एतत्स्थाने—
आकारसन्निकर्षादेव दरोऽप्यादरो भवति ।
तस्यैव व्यतिरेकादाशापदमेव शापदं भवति ॥
इति पद्यं वर्तते ।

"एतेऽरण्यचराः" इति स्वामी । मदस्तम्भनं=गर्वनाशो दानजलशोषश्च । तदुचतादर्शनचिन्तया तदुपपत्तेः । स्वोन्नततया करिकुम्भजयलक्षणं यशः प्राप्य पुलिन्दतरुणानां स्वस्मिन्नासक्त्या गजवधान्निवृत्ततया भीतानां करिकुम्भानां रक्षणजन्यमपि यशो वहत इति भावः । एतेन तदनुरागस्य सर्वविदितत्वसूचनम् ॥ १९० ॥

सङ्केतस्थलकर्मकतदपादानकगमनागमनदशायां वृत्तं द्वयोः सङ्गमं पश्चात्तप्यमाना नायिका सखीं स्मारयति–

इतरेतराभिमुखयोर्वर्त्मनि युवयोर्मुहूर्तमभूत् ॥
मिलनं त्वत्करपरभृततत्कर्णरसालकलिकयोरिव तत् ॥

स्वस्य सङ्केतस्थानगमनसूचनाय नायेकनाम्रकलिकाया आनयनम् । यथा तया सह त्वत्केलिकोकिलस्य मिलनमल्पकालावच्छिन्नमेव जातं तथा वयोरपि । जनापवादभीत्या तत्र विलम्बितुमशक्यत्वात् । अतोऽग्रेऽपि यथासमयं भविष्यतीत्यर्थः ॥१९१॥

कश्चिन्नायिकाविरहावस्थां नायकाय निवेदयति—

इन्दिन्दिरसन्दोहः प्रत्यारामद्रुमं भ्राम्यन् ॥
कमलोन्मूलनमूलं शोचति तस्या भवद्विरहम् ॥१९२॥

(इन्दिन्दिरसन्दोहः=) भ्रमरसमूहः । कमलानामुन्मूलनमूलं शोचति । तापप्रतीकाराय मृणालादिग्रहणात् (उन्मूलनं) तस्य मूलं कारणम् । तस्यास्त्वद्विरहाभावे कमलमधुनैव तस्य तृप्तिसम्भवेन प्रतिद्रुमं भ्रमणानुपपत्त्या कष्टं न स्यादिति भावः । अथवा कस्यचिद्वदान्यस्य विरहे याचकानामतिवैक्लव्यं कथ्यते । इन्दिन्दिरा भ्रमणसाधर्म्येण याचकाः । द्रुमाः (कृपणाः) अदातृत्वेन तत्प्रायत्वात् । कमलाया लक्ष्म्या नाशमूलं द्रव्यसत्त्वेऽप्यदानं

तथात्वात् । तस्य प्रसिद्धस्य । (विरहम् अभावम्) । अभवत न विद्यते भा कान्तिर्यस्य तद्वदिति वतिप्रत्ययः ॥ १९२ ॥

काचिज्ज्योत्स्नाभिसारिकां चन्द्रोदयं ज्ञापयति—

इन्दुकिरणाङ्कुराली हरिति हरेः प्रथममुल्लसिता ॥
सखि! वैजयन्तमार्जनमाणिक्यजमार्जनीव निर्भाति १९३

"स्यात्प्रासादो वैजयन्तः" इतीन्द्रप्रकरणेऽमरः । मार्जनम् अवरापनयनं तदर्था माणिक्यशलाकानिर्मिता शोधनीव भाति । रक्ततया माणिक्येति । अन्यमार्जनाय तदसम्भवात्—वैजयन्तेति । यद्वा वासगृहसंस्कारः क्रियतामिति वासकसज्जां काप्याह ॥ १९३ ॥

अनुरूपसम्बन्ध एव सुखाय कल्पते इति दूती उपनायकस्य गुणाधिक्यं सूचयन्ती वदति—

इह यद्यपि सम्बन्धान्तरमितरपदार्थसामान्यम् ॥
तदपि कथितोऽभियुक्तैः संयोगो गुणवतामेव ॥१९४॥

जन्यजनकभावादयः सम्बन्धाः सदृशासदृशानामपि सन्तु नाम । सम्भोगाख्यस्तु सम्बन्धो मिथः सदृशसौन्दर्यादिगुणानामेव युक्तः । अथच समवायादयो गुणवतां द्रव्याणां तद्रहितानां गुणकर्मादीनामपि स्वीक्रियन्ते । संयोगस्तु गुणवतामेव । द्रव्ययोरेव तत्स्वीकारादिति शास्त्रविदो वदन्तीत्यर्थः ॥ १९४ ॥

अन्यनायिकासक्ते नायके सखी तस्यानिष्टहेतुतां निराकरोति—

इन्दीवरमकरन्दैरिन्दिन्दिरवृन्दमानन्दम् ॥
विन्दति पुनर्मरन्दाः कुन्दादेर्मन्दयन्ति सन्देहम् ॥१९५॥

विन्दतीत्यस्योत्तरार्द्धान्वयानर्हतया न पूर्ववाक्यैकदेशस्योत्तरगतत्वं दोषः । "मकरन्दो मरन्दवत्" इति द्विरूपकोषः ।

सन्देहम्=अन्यमधु कमलमधुविशिष्टं स्यादिति शङ्कामेव । मन्दयन्ति=प्रतिबध्नन्ति । तथाचान्यत्रासक्तोऽपि विशेषदर्शनान्निवृत्तभ्रमस्त्वय्येव रतिं दृढीकरिष्यतीति सम्यगेवेदं निर्वृत्तमिति भावः ॥ १९५ ॥

भावनाविशेषेण सर्वत्र तामेव पश्यन् तद्दर्शनेऽप्यनाश्वासवान् कोऽप्याह—

(१)इतरस्यामपि पतितं चक्षुस्तामेव पश्यति मदीयम् ॥
तद्दर्शनेऽपि तेन प्रामाण्यग्रहणदौर्बल्यम् ॥ १९६ ॥

नायिकान्तराणामपि स्वाभीप्सितनायिकात्वेनैव ग्रहणात् वस्तुतस्तस्या एव दर्शनेऽपि तस्य स्वानुरागविषयविशेष्यकत्वनिश्चयो न भवति। अतस्तत्सत्त्वेऽपि मदन्तः परितोषो न सम्पद्यत इति भावः। यद्यपि विषयान्तरेऽपि तद्भ्रमो भवत्येव। तथापि सारूप्यदर्शनजन्यत्वलाभाय—इतरस्या मित्युक्तम्। चक्षुः—संयोगाभावदशायां मानसभ्रमसम्भवेऽपि तद्विरोधिविशेषदर्शनप्रसक्त्यर्थं—चक्षुरिति । तथाच तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य चाभावादासक्तिविशेषलाभः ॥ १९६ ॥

कश्चिन्नायिकाधरमाधुर्यं वर्णयति—

इक्षोरपि विक्षोभं मदपरिहारं च हारहूरायाः ॥
गुम्फो गिरां भवत्याः पीयूषस्यापि दूषणं तनुते ॥१९७॥

"मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा हारहूरा च कथ्यते" इति

(१) का. रा. पु. पुस्तके इदं नास्ति। एतत्स्थाने—
इष्टानामपि सहचरि ! गुणभेदादभिहितो भेदः ।
भावविशेषरहस्यं जैमिनिमुनिरेव वेत्ति परम् ॥
इति पद्यं वर्तते ।

हलायुधः। गुम्फः=सन्दर्भविशेषः। तेन विवक्षितार्थप्रतिपादकपदमात्रलाभेन न्यूनाधिक्यापत्तिर्निरासि। इक्षुरसस्य साधारणलभ्यत्वात् विशिष्टमात्रलभ्यतया ततो द्राक्षाया उपादानम्। ततोऽपि देवमात्रलभ्यतया स्वरूपतोऽप्याधिक्याच्चामृतस्येति बोध्यम्। तथाच तदपेक्षया स्वर्गसुखस्याप्यपकृष्टत्वमेवेत्यर्थः ॥ १९७ ॥

कांचित्सखी हितैषितया शिक्षयति--

इच्छसि यदि वरवर्णिनि! दयितमनोनगरमध्यमधिरोढुम्
तत्प्रतिकूलाचरितं प्रतिपद्यं तन्निराकुर्याः ॥ १९८ ॥(१)

वरवर्णिनीति तत्प्रवेशौचित्यव्यञ्जनम्। दयितेति प्रवेशावश्यकत्वसूचनम्। मन इति विवेकित्वसूचनम्। नगरेत्यनेन नायिकाकीर्णत्वध्वनिः। मध्येति नायिकान्तरीयप्रवेशवैलक्षण्यावेदनम्। आरोहणेन तस्य स्वाधीनत्वाधानदर्शनम्। नायकप्रतिकूलाचाररूपं तत्प्रवेशप्रतिबन्धकं चेद्दूरीकरिष्यसि तदा रूपादिकारणान्तरसत्त्वादवश्यं तत्र दार्ढ्यमेष्यसीति भावः १९८

काञ्चिदतिशीतलप्रकृतिरिति विदितामवेक्ष्य काप्याह--

इदमीयः शरदुष्णद्युतिवदसह्यः प्रतापोऽयम् ॥
प्रतियुवतिकेतकीनामनुमेयो म्लानिमात्रेण ॥ १९९ ॥

त्यदादित्वेन वृद्धसंज्ञत्वात् इदम्शब्दाच्छप्रत्ययः। केतकीसादृश्येन तत्सपत्नीनां प्रियविरहकृतपाण्डुत्वसूचनम्। यद्यपीयमतिविनयशीला तथाप्येतद्द्वयेन प्रियस्यान्यनायिकापराङ्मुखत्वज्ञापकसपत्नीजनम्लानतयाऽस्याः प्रतापो यथोक्तदुःसहोऽनुमीयत इति भावः। द्वितीयपक्षे मात्रपदं साकल्यपरम् ॥ १९९ ॥

(१) का. रा. पुस्तके नास्ति।